

Гојко Миљанић

РАЗВИТАК НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У НИКШИЋКОМ СРЕЗУ ОД КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ ДО ПРВОГ ЗАСЕДАЊА ЗАВНО-а ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ

Војнополитичка ситуација уочи капитулације Италије развијала се повољно у корист снага антихитлеровске коалиције. После немачког пораза код Стаљинграда, Црвена армија је преузела стратегијску иницијативу на Источном фронту и у лето 1943. године принудила Немце на повлачење. Западни савезници су потпуно очистили Африку од последњих немачких јединица; од 10. јула до 17. августа заузимају Сицилију, а потом предузимају искрцавање на италијанско копно.

Приближавање Источног фронта и искрцавање савезника на Сицилију, као и јачање снага антихитлеровске коалиције, утицало је на убрзање политичких превирања у Италији, тако да је 25. јула оборен фашистички режим Мусолинија. Нову владу образовао је маршал Пијетро Бадолџо, а врховну команду преузима лично краљ. Иако је одмах дата изјава да ће Италија остати верна Осовини, Бадолџова влада је лавирала између Немачке и савезника, али је већ 3. септембра била присиљена да потпише примирје, што је у суштини представљало капитулацију, која је званично објављена 8. септембра.

Услед приближавања Црвене армије и очекивања десанта савезника на Балканско полуострво, ово подручје постало је једно од најзначајнијих за немачко командовање. Немци су морали осигурати јужни бок својих снага на Источном фронту. Због тога, а нарочито услед све веће активности Народноослободилачке војске Југославије после битке на Сутјесци, били су присиљени да сами организују одбрану Балкана.¹

Већ сутрадан након пада Мусолинија, Немци су предузели мере за продужење рата у Италији и на Балкану без Италије. Са Источног фронта Немци су пребацили штаб 2. оклопне армије у Врњачку Бању, а њено оперативно подручје проширено је на Цр-

¹ Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, I, Београд 1957, 528—529.

ну Гору и Албанију, иако је то била италијанска окупациона зона.²

На свим правцима који воде према јадранској обали Немци су привукли своје дивизије око демаркационе линије, а местимично и у италијанско окупационо подручје, спремне да у тренутку капитулације Италије, коју су предвиђали, што пре поседну важне луке на источној обали Јадранског мора и спрече инвазију савезника. У том циљу, са мањим деловима запосели су неколико аеродрома у местима приморске области, као: Никшић, Подгорицу, Груду, Гацко, Невесиње и Мостар. Они су радили врло брзо, желећи да одрже и сачувају своје сателите на Балкану, а нарочито хитне и врло енергичне мере предузели су против Народноослободилачке војске Југославије. За упад у Црну Гору и Херцеговину благовремено су примакли 7. СС „Принц Еуген“, 118. ловачку и 297. пешадијску дивизију.³ У Југославији је тада било ангажовано 37 окупаторских дивизија (15 италијанских, 13 немачких, 7 бугарских и 2 мађарске) и разне полицијске и квислиншке јединице.⁴

И Народноослободилачка војска Југославије била је у свом успону, тако да је почетком септембра 1943. године имала 18 дивизија са четири штаба корпуса, више самосталних бригада, око 70 партизанских одреда и низ мањих самосталних јединица. Да би што спремније дочекао капитулацију Италије, коју је предвиђао, и да би разоружао што више италијанских дивизија пре него што то учине Немци, Врховни штаб НОВ и ПОЈ благовремено је предузео потребне мере. Штабовима у Црној Гори и Далмацији дате су директиве да у моменту капитулације приступе разоружавању италијанских јединица. Један број дивизија Врховни штаб усмерава у италијанску окупациону зону. 2. пролетерску и 3. ударну дивизију оријентише према Херцеговини, Црној Гори и Санџаку, где није било јачих снага НОВЈ и где је у то време Дража Михаиловић прикупљао остатке разбијених четничких јединица и вршио присилну мобилизацију да би што спремније дочекао искрцавање савезника.

За време битке на Сутјесци Срески комитет КПЈ — Никшић одласком у Бањане привремено је изгубио везу с Окружним комитетом и неким партијским организацијама. Окружни и Покрајински комитет повлачили су се са 3. дивизијом до Вучева, а одатле су се по одлуци Врховног штаба 12. јуна (за време пробоја на Сутјесци) пробили кроз непријатељски обруч на Маллићу. Група од 52 партијска радника који су одређени за рад у позадини, са

² Исто, 526—527.

³ Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Италијанска архива, (даље: ИА); к. 362—11/7; Немачка архива, (даље: НА), к. 9—27; к. 73. А—Л/3; *Ослободилачки рат*, I, 526—527.

⁴ *Дислокација немачких јединица у Југославији 1943. г. Војно историјски гласник* (даље: ВИГ), 3/1952, 76; *Ослободилачки рат* I, 530.

Покрајинским комитетом, прикупила се у Голији и Горњим Бањанима. У Голију су пристизали појединци и групе бораца из 5. црногорске бригаде који су се вратили са Сутјеске. У то време искомпо се око 300 бораца, партијских радника и рањеника са Сутјеске, са свим окружним комитетима, ПК и ГШ за Црну Гору. Међу њима су били Иван Милутиновић, Блажо Јовановић, Радоје Дакић, Вељко Зековић и други.⁵ Брзо повлачење Немаца, неодлучност и спорост дејства италијанских јединица, као и тежак положај четника и зеленаша — све је то олакшало прикупљање бораца и партијских и позадинских радника у Голији.

Иако у пасивном крају, далеко од центара и партијских веза, уз помоћ народа створени су неопходни услови за предах, одмор и исхрану исцрпљених бораца. Ова територија за борце са Сутјеске била је као своја кућа, а десетине изнемоглих топло су прихваћене и спасене од четничких заседа, те нико, сем неколико рањеника са којима није била успостављена веза, није страдао.

Најважнији задатак свих комуниста и организација у срезу, у ово време, био је да се прихвате и збрину борци са Сутјеске и да се обезбеди успостављање партијских веза са организацијама и окружним и среским руководством. У томе су значајну улогу одиграле партијске организације у голијској, бањској и вучедолској општини.

Посебну бригу за све представљало је збрињавање и лечење рањеника. Они су одмах смештени код симпатизера у планинским колибама, кућама и пећинама, а за лечење је ангажован др Нико Миљанић, професор Београдског универзитета, који се у ратном вртлогу као велики родољуб и сарадник НОП-а склонио са својом породицом у с. Дубочке. Он је илегално обилазио рањенике и готово без икаквих техничких средстава вршио врло сложене хируршке захвате.⁶ Пошто се већи број бораца прикупио у Голији и Бањанима, Покрајински комитет је од физички најспособнијих формирао батаљон од око стотину бораца под командом Воја Ђурашевића, а они који су били исцрпљени и изнемогли упућени су у своје општине на везу партијским организацијама, како би се извесно време опоравили и припремили за даљу активност. Сви борци имали су задатак да се на поруку партијског руководства прикупе на одређеним местима ради формирања јединица и извођења борбених дејстава. Од бораца са територије никшићког среза нешто касније су формиране партизанске чете, које су у дани-

⁵ Сутјеска, књ. 3, стр. 74 и 503 (записи. Данила Јауковића и Пера Крстајића).

⁶ Сећања Филипа Миловића и Душана Миљанића — анкетирао аутор 1964. године.

ма капитулације Италије постале језгро за окупљање нових бораца и формирање никшићког партизанског одреда.⁷

Присуство покрајинског партијског руководства и једног броја истакнутих политичких радника и искусних бораца из пролетерских бригада, имало је врло позитивног утицаја на развој ситуације у никшићком крају. Тиме су партијске организације подстакнуте на још активније ангажовање и покретање свих снага у борбу. Нови кадрови са стеченим борбеним и партијским искуством позитивно су утицали на оживљавање целокупног рада на терену, на покретање партијских организација из привремене учмалости која се за време и после офанзиве осећа код извесног броја организација, а и код једног дела народа.⁸

Четници су протурали гласове како је на Сутјесци све уништено и да су избегли борци само остаци разбијених партизанских јединица, што је изазвало извештан страх и забринутост код народа. Зверства окупатора, паљевине, убијања и силовања били су у свежим успоменама, а страдање Централне болнице и 3. дивизије на Сутјесци и погибија легендарног јунака, прослављеног команданта никшићког партизанског одреда из 1941. и 1942. године Саве Ковачевића — код народа су оставили доста тешке утиске и забринутост, а изнад свега страх да Немци не понове репресалије. Због тога се за извесно време у току офанзиве код маса осећала неизвесност у погледу развоја дотађаја и исхода народноослободилачке борбе.

Од посебног значаја за учвршћење партијске организације и развитак народноослободилачке борбе било је одржавање проширеног састанка Покрајинског комитета 17. августа на планини Лукавици, у присуству члана Политбироа ЦК КПЈ Ивана Милутиновића, где је дата детаљна оцена политичке ситуације и рада партијских организација.⁹ Главни штаб НОВ и ПО за Црну Гору и Боку, у Прогласу од августа месеца, обраћајући се народу исти-

⁷ АВИИ, НОР, 1955 1—37 и Архив ЦК СКЈ бр. 4870 1/37, Извештај Блажа Јовановића од 1. I 1944.

Члан Покрајинског комитета за Црну Гору Саво Брковић, који је из Голије упућен у подрорички срез, у свом дневнику записао је: „Интересовао сам се касније када сам се нашао са Блажом Јовановићем шта је било са батаљоном који је формиран у Голији. Рекли су ми да су борци били толико исцрпљени и скоро неспособни за борбу, па је одлучено да се упуте на терен и после опоравка постали су језгро за формирање Никшићког партизанског одреда.

(Саво Брковић, *Записано у рату*, Графички завод, Титоград 1963, 258).

⁸ АВИИ, НОР, к. 1955—4/32, Оцене и закључци са седнице Покрајинског комитета од 17. VIII 1943.

⁹ У закључцима са проширеног састанка ПК, поред осталог, констатује се: „слабе везе између чланова Партије и руководства и да су се чланови међусобно одвојили, пасивизирали и постали незаинтересовани“. Пленум је у Закључцима одредио непосредне задатке партијских организација нарочито истичући политичка превирања у Италији као повољан моменат за развитак ослободилачке борбе у овим крајевима. (Исто.)

че: „да је дошао задњи час да устанемо у овеопшту борбу. . . Све што је поштено и честито, све што воли своју слободу и свој народ нека се диже на оружје у најправеднији рат. . .“.¹⁰

Све партијске организације одржале су састанке на којима су разрађивани закључци Покрајинског комитета и проглас Главног штаба. Пред партијске организације у срезу поставили су се следећи задаци: *прво*, организационо сређивање партијских и скојевских организација; *друго*, развијање што веће активности на мобилизацији маса за борбу против окупатора; *треће*, политичким радом код народа развити самопоуздање и веру у сопствене снаге које су у стању да истрају у борби, те да народ схвати повољан развој догађаја у земљи и свету.

Ради лакшег руковођења партијским и скојевским организацијама, за четири општине западно од Никшића (Бањани, Рудине, Грахово и Вучји До) формиран је Рејонски комитет Партије и СКОЈ-а.¹¹ То је било потребно из разлога што је ова територија географски прилично удаљена (а представљала је целину са сличним проблемима), те је Среском комитету било тешко да непосредно одржава везу са свим организацијама, па је Рејонски комитет обједињавао њихов рад.

До капитулације Италије у већини партијских организација среза било је сређено стање. Постојао је Срески комитет од 4 члана са секретаром Микоњом Костићем (Комитет је касније попуњен са још 3 нова члана) и Рејонски комитет Грахово — Бањани. У свакој општини постојале су по 1—3 ћелије и скојевска актива који су одржавали везе са Среским или Рејонским комитетом, док општински комитети још нису били формирани. На територији среза (вила је 21 партијска ћелија са око 130 чланова са онима из 5. бригаде и око 50 кандидата Партије. Срески комитет СКОЈ-а није био попуњен, већ је све послове обављао само један члан, а организација је бројала 82 актива са 217 чланова СКОЈ-а. Срески и Окружни комитет налазили су се углавном у Злој гори.¹² Из из-

¹⁰ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том III, (даље: Зборник III), књ. 5, стр. 59, Проглас Главног штаба од августа 1943. г.

¹¹ Секретар Рејонског комитета Грахово—Бањане био је Шпиро Мићуновић, а Рејонског комитета СКОЈ-а Душан Миљанић, са још по три члана. (АВИИ, НОР, к. 1957, 16/1—6, Извјештај ОК од 10. IX 1943.);

Сећања Душана Миљанића — анкетирао аутор 1964. године.

¹² У извјештају Окружног комитета СКОЈ-а констатује се да су били повољни услови за окупљање омладине, „Јер је“ — како се на једном мјесту каже — „омладина антифашистички расположена и вољна да помогне нашу борбу, изузев врло малог броја који се ставио у службу окупатора. Ово се нарочито осјећа у данима политичких превртања у Италији. Но и поред тога, рад организације СКОЈ-а није на висини зато што се руководство није снашло на терену јер нијесу ни познавали своју руководећу улогу“. (АВИИ, НОР, к. 1957, 16/1—6, Извештај Окружног комитета СКОЈ-а од 10. IX 1943.).

Подаци о броју чланова Партије узети су из тадашњих извештаја у којима се такође напомиње да нису потпуни, али су највероватније приближно тачни. (АВИИ, НОР, к. 1956, 1/1—13, Извештај ОК од 14. XI 1943.).

вештаја Окружног комитета СКОЈ-а од 10. септембра види се да је рад СКОЈ-а и омладине био испод могућности, тако да за два месеца није формиран ни средњи комитет СКОЈ-а. То је била бројно доста јака организација која је спремно дочекала капитулацију Италије и убрзо постала политичка снага око које су се окупиле све родољубиве народне масе. На територији среза формирано је више борбених партизанских група. У Вањанима је постојала партизанска чета, а вршене су припреме за формирање ударног батаљона и штаба одреда. Отпочело се радити на припремама за формирање народноослободилачких одбора у Горњем Пољу, Вањанима и Голији.¹³

Поједини руководиоци НОП-а упућивали су лична писма виђенијим људима који су из било којих разлога остали по страни НОП-а, или недовољно активни, па им се на тај начин указивало на ситуацију и оно што би они требало да учине.¹⁴

Рад партијске организације на терену знатно је активизиран. Народ се постепено ослобађао страха од окупатора и све је више изражавао спремност за борбу.

Спровођење закључака са проширеног састанка Покрајинског комитета и упознавање маса са повољним развојем догађаја у вези са политичким превирањима у Италији имало је позитивног утицаја да народ одлучније ступа у народноослободилачку борбу. У изгледу је било брзо избацавање Италије из табора Осовине, а партијске организације су вршиле припреме за преузимање власти од Италијана и четника.

Иако је фашистички режим у Италији био оборен, у окупационој систему и код италијанских јединица није било никаквих промена; напротив, подстакнуте од стране четничких елемената, оне су чак и последњих неколико дана пред капитулацију интензивно вршиле претрес терена и изводиле рације на партизане. Тако су у јулу и августу делови италијанске дивизије „Тауринензе“ имали више сукоба са партизанским групама у Горњем Пољу, око Стубе и Пандурице. Јача казнена експедиција, предвођена четницима, прошла је кроз кочанску и рудинско-трепачку општину и том је приликом запаљен већи број кућа у Широкој Улици, Броћанцу и Пониквици, а ухапшена је једна група родољуба.¹⁵ Посебни задаци поверени су били фашистичком батаљону „Црних кошуља“ и батаљону „Интра“, па је било више сукоба око Жупе, код Јасеновог Поља, у Кусидама и на Сљемену.¹⁶ Може се претпоставити да су Италијани у последњим данима своје владавине

¹³ АЦК СКЈ, IV—1—37 Извештај Блажа Јовановића од 1. I 1944.

¹⁴ Архив Историјског института Титовград (даље: АИИ), II—1—4, Писмо Б. Јовановића Илији Каваји, књижду у Никшићу, од 7. VIII 1943.

¹⁵ АИИ, VIII—1н—3/45), Догађаји у рудинско-трепачкој општини (Мемоарска грађа).

¹⁶ Зборник III, књ. 5, стр. 440—447, Дневни извештаји 6. италијанског корпуса 1—6, IX 1943.

ове акције изводили под утицајем Немаца који су све више залазили у италијанско окупационо подручје, као и на личну иницијативу команданта јединица, како би се војсци приказало да се у земљи не дешавају никакве битне промене.¹⁷

Тих дана су се, у духу Дражиних директива, нарочито активирали црногорски и херцеговачки четници, да би се пред савезницима показали као једина снага која се бори у Југославији.¹⁸ Пошто на том подручју није било јачих оперативних јединица Народноослободилачке војске, поставили су себи за прворазредни задатак да уз помоћ Италијана униште делове Никшићког партизанског одреда који је био у формирању и групе позадинских радника разасуте по читавом срезу. Зато су и једни и други били врло активни у извођењу акција, претресању терена и хапшењу родољуба.

Међутим, потребно је истаћи да је у периоду јул — септембар 1943. године партијска организација врло интензивним радом успјела да отклони последице пете непријатељске офанзиве, среди стање, у партијској организацији и припреми масе да још одлучније наставе започету борбу. Овај период искоришћен је за организационо учвршћивање партијских организација и СКОЈ-а и за јачање позиција НОП-а на терену, те представља праву ренесансу у животу партијске организације, као и у осталим крајевима наше земље. Партијски радници из јединица и борци 5. црногорске бригаде, уносили су у рад свежину, живост и нов елан, и преносили су драгоцену искуства стечена у јединицама.

Партијско руководство, уз непосредну помоћ Покрајинског комитета, знало је да умешно искористи постојеће повољне војно-политичке услове, ослањајући се при томе на већ пређени пут и стечена драгоцену искуства, па је углавном све задатке који су стајали пред Партијом успешно завршавало и спремно дочекало нове догађаје у данима капитулације Италије.

¹⁷ Тужан је биланс италијанске окупације овога среза за две и по године. Италијани су за то време на разне начине убили 943 лица (840 мушкараца и 139 Жена). (Од тога броја погинуло је у борби против италијанских јединица 485 лица, а 458 их је страдало као цивили.) Преко 2.000 грађана прошло је кроз италијанске затворе и логоре. Укупно је за ово време у никшићском срезу спаљено 4.455 разних зграда, од чега 2.843 куће за становање, што износи око 40% свих домова. Један број ових погинулих су Немци у петој офанзиви. Ако се овоме додају пљачка и уништавање имовне, у првом реду стоке, онда се види какве је све тешкоће претрпео народ овога краја за време италијанске окупације. Али га све то није натерало да одустане, већ га је, напротив, још више подстрекавало да настави оружану борбу до коначног ослобођења. (Архивски центар Никшић, СХС, III/22; СХС, III/2; СХС III/29 и 21 и 3, Извештаји Среске комисије за утврђивање злочина окупатора.)

¹⁸ АВИИ, Четничка архива, ВК—В—166, Наредба Д. Михаиловића од 17. јула; ЦГ—В—403, Писмо рудинско-трепачке четничке организације Бају Станишчићу.

Активност партијске организације у данима капитулације Италије

Од капитулације Италије до ослобођења њикшићког среза у овом крају су се сукобљавале три различите војске, три различите тактике и војно-политичке концепције: немачка, четничко-зеленашка и народноослободилачког покрета.

Немци су благовремено предузели све потребне мере да се у тренутку капитулације Италије што пре дочепају најважнијих лука на Јадрану, спрече искрцавање савезника, а потом успоставе своју окупацију над овим подручјем. Они су још раније у свим италијанским штабовима појачали своју обавештајну службу и приступили врбовању њихових војника и официра за даље вођење борбе против савезника и снага ослободилачког покрета.¹⁹ Иако су оскудевали у снагама, они су одвојили прилично јаке јединице да би сломили евентуални отпор Италијана и Народноослободилачке војске и заузели најважније тачке, у првом реду комуникације и луке, ради бржег успостављања одбране на обали. Пошто је њикшићки срез у непосредном залеђу Боке Которске, а преко њега пролазе комуникације из унутрашњости према мору и из Албаније према Херцеговини, Немци су све до коначног ослобођења овај крај очајнички бранили.

Четници су настојали да ову територију задрже и да се преко Боке Которске што пре повежу са западним савезницима. Они су, служећи се разним обманама, утицали на италијанске штабове да би прикључе њима, „како би заједнички дочекали савезнике“, а пошто се савезници тада нису искрцали у Приморју — отпочели су активно сарађивати са новим окупатором, с Немцима, у борби противу народноослободилачког покрета.²⁰

Партијска организација, полазећи од чињенице да има јак утицај на масе, настојала је да успостави нову народну власт и да по могућности одржи територију у својим рукама. А уколико у томе не успе, основно је било разоружати што већи број италијанских јединица, формирати партизански одред и заједно с осталим снагама Народноослободилачке војске наставити борбу против немачког окупатора, а четницима спречити да се преко Јадрана повезују са међународном реакцијом, како би пред народом положили рачуне за зверства почињена за време сарадње с окупатором. До тада је у већини партијских организација среза било срећено стање, а само мањи број није био организацијски учвршћен. Партија је спремно дочекала догађаје настале у данима одласка Италијана, те су покушаји квислиншких формација да искористе овај моменат за своје реакционарне циљеве и успоставе своју власт — остали без успеха.

¹⁹ АВИИ, ИА, К. 362—11/7—1.

²⁰ АВИИ, НОП, к. 777—21/2; *Зборник III књ. 5*, стр. 64, *Обавештење штаба 2. ударног корпуса од 11. септембра 1943. г. Четничка издаја у свјетлости документа*, издање ЦАСНО-а Цетиње, 1944; *Документа о издајству ДМ*, 176, *Писмо Баја Станишића Јеврему Шаулићу од 12. IX 1943.*

Чим се сазнало за капитулацију Италије, Покрајински комитет из Зле горе (око 20 километара западно од Никшића), непосредно преноси директиву за мобилизацију свих чланова Партије и добровољаца у партизанске чете и батаљоне, од којих се захтева да одмах наступају према Никшићу, да ступе у везу с италијанском командом и преузму власт у своје руке, а четнике — обавезно нападати. Италијанима је 8. септембра упућен позив да се прикључе Народноослободилачкој војсци.²¹ Готово сви чланови Партије и СКОЈ-а одмах су ступили у партизанске јединице а у околини Никшића формирана су два ударна батаљона, и то: на просторији Кочане, Кусиде, Горње Поље батаљон под командом Воја Ђурашевића, а други: Луково — Жупа под командом Новака Кнежевића. У селима су остала само по 1-2 члана Партије.²² На подручју бањске и вучедолске општине дејствовала је раније формирана чета и вршене су припреме за формирање ударног батаљона. У јединице одреда ушли су готово сви борци из 5. бригаде који су се затекли на територији среза и одмах су ступили у акцију.

Чим су формирани батаљони, именован је и штаб Никшићког партизанског одреда, који је под своју команду ставио два ударна батаљона и све партизанске чете и групе. У штаб одреда именовани су: Воја Ђурашевић, командант, Микоња Костић, полит. комесар (дотадашњи секретар Среског комитета), Јеврем Бјелица, заменик команданта, и Илија Мартиновић, заменик полит. комесара. Одлуком Покрајинског комитета за секретара Среског комитета, уместо Микоње Костића, привремено је именован Душан Вукићевић, секретар Окружног комитета СКОЈ-а.²³

Италијани у почетку нису пристали на сарадњу са НОВ, већ су, пошто су у Никшићу спалили неке своје магацине, почели да одступају према Грахову. Делови Никшићког партизанског одреда напали су и разоружали један италијански батаљон од око 400 људи на путу између Кусиде и Трубјеле и заробили читаво наоружање батаљона са око 100.000 метака. Заробљене Италијане су пустили, па су неки од њих остали да раде (за храну) код сељака.²⁴ Ове јединице, које су тек тада биле у формирању, нису успеле да заузму Никшић услед брзе интервенције 118. немачке дивизије са правца Жабљака, као и предузетих мера за одбрану Никшића од стране квислиншких власти. У Никшићу је остао италијански фашистички батаљон „Црних кошуља“ и ставио се

²¹ АИИ, бр. 2672, Писмо секретара ПК Блажа Јовановића од 10. IX 1943. и Зборник III, књ. 5, стр. 60, Позив Главног штаба за Црну Гору команданту италијанских трупа од 8. IX 1943.

²² АВИИ, НОП, к. 1955, 4—6/1, Извештај Блажа Јовановића Ивану Милутиновићу од 25. IX 1943.

²³ АИИ, III 1—17 (43), Обавештење ПК од 15. септембра о именовању штаба Никшићког одреда.

²⁴ АЦК СКЈ, бр. 4870/IV, 1—37, Извештај Блажа Јовановића од 1. X 1944.

Немцима на располагање. Председник квислиншке општине Јеврем Шаулић остао је с италијанским фашистима, а Немцима је предао око 150 затвореника и талаца из никшићког затвора — да их имају за сваки случај. Његов апарат власти са жандармеријом наставио је да функционише, а одмах затим приступа формирању посадне плаћеничке жандармеријске чете.²⁵

Кад се ситуација делимично рашчистила, батаљони никшићког партизанског одреда приступили су извођењу ширих борбених акција. Прве акције изводили су 1. и 2. батаљон 13. и 14. септембра око Кочана и Стубе противу четника и Немаца. Том приликом, према непријатељским изворима, убијено је 6 Немаца и 12 четника. Немци, предвођени четницима, запалили су 20 кућа око Уздомира; убијено је 6 родољуба, а око 15 је одведено у Никшић.²⁶

После капитулације Италије настављена је и појачана активност партијске организације. Организације су одржавале ванредне састанке, у присуству чланова Среског, Окружног и неких чланова Покрајинског комитета. На састанцима се расправљало о ситуацији насталој након капитулације Италије и окупације овог подручја од стране немачких трупа. Најважнији задаци били су мобилизација нових бораца ради попуњавања Никшићког партизанског одреда и покретање маса у оружану борбу против Немаца и њихових слугу — четника и црногорских сепаратиста (зеленаша), који су у прво време илегално а касније сасвим отворено отпочели сарађивати с Немцима. Исто тако, предузете су мере на успостављању нових органа народне власти, активирању омладинских организација и оснивању неких нових партијских организација тамо где нису постојале. У току септембра примљено је у Партију 12 нових чланова. Једном речју, рад је по свим партијским, политичким, организационим и војним питањима знатно и много смелије коракнуо.²⁷

Народ је са великим одушевљењем дочекао капитулацију Италије. Не само пријатељи и симпатизери народноослободилачког покрета него и они који су били пасивни или под утицајем четника почели су се окретати према народноослободилачком покрету. У народу је владало опште расположење. Под утицајем рада Партије и повољних вести са свих фронтова, ослобођене страха и терора, масе су прихватиле позив Партије да још смелије наставе оружану борбу до коначног ослобођења. Народ је осетио видног одушка и добровољно ступа у јединице Никшићког одреда, а касније знатан део одлази у бригаде.

²⁵ АИИ, VIII, 1м—3 (45), *Квислиншка власт у срезу никшићком (Мемоарска грађа) и Документа о издајству ДМ*, стр. 176, Писмо Баја Станишића Јеврему Шаулићу од 12. IX 1943.

²⁶ АИИ, VIII, 1м—3 (45) и АВИИ, НОП, 391—А, к. 3/1—8, Билтен обавештајног центра 2. корпуса.

²⁷ АВИИ, НОП, к. 1956, 5, 14/1 и 1/1—13; АИИ, III—2—3 (43), Извештаји Среског и Окружног комитета Никшић од октобра 1943.

Међутим, удаљеност оперативних јединица, војничка неучвршћеност Никшићког партизанског одреда, који је био у формирању, издајнички рад четника Драже Михаиловића, капитулантско држање италијанских јединица и неодлучност да приступе Народноослободилачкој војсци, као и брза интервенција немачке 118. дивизије — спречили су да партизански одред и партијске организације преузму власт на територији среза до доласка јачих снага НОВЈ. Истина, знатан део територије био је под контролом партизанског одреда (Голија, северни делови бањске и вучедолске, као и већи део луковске и жупске општине).

Када се оцењују рад и активност партијске организације мора се имати у виду да је и она била у фази организационог сређивања и учвршћивања, пошто је то било свега нешто више од два месеца од битке на Сутјесци, која је оставила врло тешке последице, те није било лако потпуно учврстити и активирати све организације и народне масе. Према одлуци ПК од 10. септембра, већина чланова Партије ступила је у јединице, а да територија не би остала без комуниста, Окружни комитет је 28. септембра захтевао од Среског комитета да се неки чланови Партије извуку из одреда и упуте на терен са конкретним задацима за рад на успостављању народноослободилачких одбора и мобилизацији нових бораца. С обзиром на пораст броја чланова Партије и све сложености задатке, јавља се потреба да се формирају и општински комитети Партије и СКОЈ-а.²⁸

Долазак Немаца и држање италијанске војске

Чим је сазнала за капитулацију Италије, немачка 118. (раније 718) дивизија са 738. и 750. ловачким пуком, једним артиљеријским пуком и осталим деловима, предузела је наступање преко Жабљака, Шавника и Никшића, а одавде преко Подгорице и Цетиња за Боку Которску и Приморје. Од ове дивизије у Никшићу је задржан 2. батаљон 738. пука, који је са италијанским батаљоном „Црних кошуља“ (око 500 људи) имао задатак да одржи Никшић с околином и успостави окупациони систем на територији среза, ослањајући се при томе на постојећи апарат квислиншке власти.²⁹ Иако су главне снаге 118. дивизије брзо прошле дуж комуникација, оне су узгредно разоружавале мање делове италијанских снага на које су наишле, да би потом приступиле њиховом потпуном разоружавању. Немци су тежили да снагом оружја придобију изванредан број италијанских војника за борбу противу Народноослободилачке војске и савезника и да не дозволе да њихово оружје падне о руке партизанских одреда који ће га несум-

²⁸ АИИ, Ц, 3—3 (43), Писмо Окружног комитета Никшић од 28. IX 1943.

²⁹ АВИИ, НА, к. 73 А—1/3 и 4/3; к. 9—27/10; *Ослободилачки рат*, I, 552; *Дислокација немачких снага у Југославији 1943.* год. ВИГ бр. 5/1955, 64.

њиво употребити противу њих. Дејством 118. дивизије преко Никшића, 297. из Метохије и 7. СС „Принц Еуген“ дивизије ка Требињу, Дубровнику и Херцег-Новом, Немци су врло брзо избили на јадранску обалу, а Италијани су набачени на беспутне масиве даље од комуникација. Никшићки партизански одред није могао нешто више учинити да спречи брз продор 118. дивизије. После заузимања Боке Которске, Немци део својих снага оријентисаху према Црквицама и Грахову — да би разоружао италијанску дивизију „Тауринензе“ и делове дивизије „Емилија“ које су се ту прикупљале очекујући да се на неки начин пребаце у Италију.³⁰

118. дивизија остала је на овој територији све до конца октобра, када је уместо 7. СС дивизије пребачена у Далмацију. На њено место дошла је 181. дивизија из Норвешке, која је остала на овом подручју све до потпуног ослобођења ове територије.³¹ Они су једино у Никшићу успоставили свој стални гарнизон, а нешто касније посели су и Грахово — једном четом која се ослањала на четничку Вучедолску бригаду и херцеговачке четнике. Њима је било потребно одржавање гарнизона у Грахову преко кога је повремено одржавана веза са Никшићем и Требињем.³²

Немци нису имали довољно снага да запоседну више објеката, па су се мроали задовољити тиме да одрже само најважнија упоришта, одакле ће према потреби изводити акције. За разлику од периода из маја и јуна месеца, за време битке на Сутјесци, они су сада наступали одрезно, желећи да код народа оставе што бољи утисак. Такви њихови поступци могу се тумачити једино тиме што нису имали довољно снага, па су избегавали да у почетку изазову револт маса. Они у ствари ни касније нису успели да успоставе окупациони систем у пуном смислу те речи (држање Никшића и Грахова, који су били најчешће блокирани од партизанских снага, и повремено крстарење дуж комуникација — не би се могли прихватити као успостављање окупације). Преко 90% становништва ван Никшића и Грахова ни у чему се није повињавало наређењима и одлукама немачких власти. Напротив, то је била слободна територија на којој је народ стварао своју војску и народну власт, коју је једино и признавао.³³

³⁰ Ослободилачки рат, I, 554.

³¹ Дислокација немачких јединица у Југославији 1943. год. — ВИГ, бр. 5/1955, 64.

³² Исто, 64 — 65; Ослободилачки рат, I, 553—555.

³³ Од доласка немачких трупа, на целој територији среза ситуацију је имао у рукама Никшићки парт. одред, а касније 5. и 6. црногорска бригада и Приморска оперативна група. Квислиншка власт постајала је само у Никшићу и Грахову, а у свим осталим општинама нису успели да је успоставе и није функционисала, мада су били именовали одређена лица (АИИ, Iн—3 (45), Квислиншка власт у срезу никшићком — Мемоарска грађа; АВИИ, НОП, к. 1956, 1/1—13, Извештај Среског комитета од 20. XI 1943 и АЦК СКЈ бр. 5206 1—38, Извештај Влажа Јовановића од 17. XI 1943).

Када је Италија капитулирала, на територији никшићког среза затекла се италијанска дивизија „Тауринензе“ — без једног пука који се налазио у Даниловграду. У Никшићу су били цео један пук, батаљон „Црних кошуља“ и помоћни делови. На простору Грахово — Црквице — Вилусе налазио се 3. пук ове дивизије и изводио је акције по околним селима, у потери за партизанским снагама.³⁴ Поред тога, четници су имали Никшићку бригаду у ближој околини, а на територији Бањане — Грахово четнике јединице од којих је касније формирана Вучедолска четничка бригада, делови четничког Требињског корпуса, као и Бањско-вучедолски зеленашки батаљон из састава Ловћенске бригаде Крста Поповића.³⁵

Држање овако јаких снага на територији среза било је условљено врло живом активношћу бројних група партизанских бораца, а нарочито присуством преко стотину бораца из 5. црногорске бригаде, као и Покрајинског комитета са Главним штабом чија се активност знатно осећала. Поред тога, сви они (Италијани и квислинзи) понаособ, имале су неке своје интерне интересе. С обзиром на развој политичке ситуације у Италији, основна бригаа Италијана била је пребацити се у своју земљу и предати се западним савезницима, што је за њих било тренутно много повољније него да наставе рат било на страни Немаца било на страни Народноослободилачке војске Југославије. Код Италијана се осећао замор и засићеност ратом. Четници и зеленашки, полазећи од истих оцена ситуације, тражили су да што пре успоставе непосредну везу са западним савезницима, како би уз њихову помоћ некако побољшали свој положај, боље рећи: како би спасли оно што се спасти може.

Главни штаб за Црну Гору и Боку захтевао је од команди италијанских трупа да обавезно предају сву ратну опрему најближим јединицама НОВЈ, како не би пала у руке немачких трупа. Њима је указано да сви војници са својим штабовима могу слободно прећи на страну Народноослободилачке војске, уз потпуну гаранцију да им се неће ништа десити, или да ће у споразуму са савезницима бити пребачени у Италију. Од њих је тражено да одмах пусте све затворенике и ухапшене таоце, како не би пали у руке Немцима; у противном — сносиће одговорност њихове ко-

³⁴ Зборник III, књ. 5, 442—447, Дневни извештај команде Шестог италијанског корпуса од 1—6. септембра; *Ослободилачки рат I*, 552.

³⁵ Никшићки четнички корпус мајора Бошка Павића имао је Никшићку бригаду Сима Мијушковића (4 батаљона) и Вучедолску бригаду Ивана Јаничића (4 батаљона). Оне су постојале више на папиру, са нешто активног људства око штабова бригада и батаљона (већином бивши официри, подофицири и жандарми). Све остало људство било је углавном код својих кућа — пописано, а повремено позивано за учешће у појединим акцијама. Према њиховим изворима, бригаде су имале 800 — 1000 људи, али су врло ретко успели толико окупити (АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В 1434 и 1435).

манде. Тим поводом, Главни штаб је ступио у везу са штабом дивизије „Тауринензе“ ради преговора о заједничкој борби противу Немаца, упознавајући га да је то његова обавеза према савезницима. Али, на жалост, због колебљивог става команданта дивизије и осталих старешина, није постигнут никакав успех. Они су стално оклевали, изговарајући се да чекају наређење од више команде.³⁶

Штаб дивизије „Тауринензе“ издао је јединицама наређење да изврше покрет у правцу Грахова и Рисна, где су очекивали да ће бити прихваћени од своје или савезничке морнарице. Јединице су се кретале већином ван комуникација, пошто су њих користили Немци. Покрет је вршен од Никшића преко Трубјеле и од Даниловграда преко Чева и Трешњева ка Грахову и Црквицама.³⁷ У јединицама је почело расуло, а оне су се одржавале само зато што људство није било одлучно да се било куд определи. Војници и старешине били су готово изгубљени, чекајући наређење претпостављених које није стизало. У таквој ситуацији и четници су ступили у акцију. 10. септембра од Драже су добили наређење да спрече одступницу италијанским трупама и присиле их на сарадњу, да приступе онеспособљавању комуникација и да најенергичније уништавају све јединице и присталице Народноослободилачког покрета.³⁸ Али, четници Никшићког корпуса нису придобили ниједну италијанску јединицу да пређе на њихову страну, иако су око Грахова и Црквица и после капитулације остали са њима у међусобној вези. Од целе дивизије „Тауринензе“ само два батаљона прешла су на страну бјелопавлићких четника, па су убрзо предати Немцима у Подгорици и интернирани. Два батаљона ове дивизије разоружана су од стране Никшићког и Ловћенског партизанског одреда код Трубјеле и Чева.³⁹

Колико су Италијани имали опортунитетски и капитулантски став и колико су њихове јединице биле изгубљене за време капитулације илуструју нам сама италијанска документа. Из Оперативног дневника 3. пука ове дивизије најбоље се види каква је збрка настала. Девог септембра, наредбом штаба дивизије, пук је стављен под команду дивизије „Емилија“ у Боки Которској, а сутрадан је добио наређење да затвори правац Рисан — Грахово и да пружи отпор у случају напада и наиласка немачких јединица, па су у том циљу 11. септембра пребачене све јединице на положаје. У току 13. и 14. септембра пук добија два супротна наре-

³⁶ Зборник III, књ. 5, стр. 61 и 62, Позив Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку командантима италијанских трупа од 8. IX 1943, стр. 69; Обавештење штаба 2. корпуса од 10. IX 1943; Вујачић Вукашин — Шујо: Сећања — анкетирао аутор 1964.

³⁷ Исто, стр. 102 и 103, Извјештај Главног штаба од 24. IX 1943.

³⁸ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—887, Обавештење Ђорђа Лашића Бају Станишићу од 10. IX 1943.

³⁹ Зборник III, књ. 5, стр. 102, Извјештај Главног штаба од 24. IX 1943.

ђења, због чега поново долази до померања јединица.⁴⁰ У току 13. септембра команда дивизије „Емилија“ наређује да пук спречи продор четника тим правцем, а да дозволи продор Немцима, да би још истог дана добио задатак од команданта дивизије „Тауринензе“ да нападне Немце. Већ сутрадан командант дивизије „Емилија“ наређује прикупљање пука око Црквица, а трупа официјара из штаба дивизије „Тауринензе“ прикључује се 3. пуку. У таквом хаосу командант 3. пука, који је био за борбу против Немаца, наредио је батаљонима да поступају према ситуацији, па су у ствари тако и радили: једни се предају Немцима, други прилазе четницима Баховића и Јаничића, а трећи су још очекивали повољнији моменат да се одреде, па се до 18. септембра цео 3. пук распао.⁴¹

Оваква збрка донекле је и разумљива када се узме у обзир да је и међу старешинама постојало ривалство услед врло различитих политичких схватања. Мањи број војника и официјара фашистички настројених тежио је да се прикључи Немцима и продужи борбу противу НОВЈ, док је много већи број њих, којима је рат био дозлогрдио, настојао да се било како пребаци у домовину. Само мали број антифашиста настојао је да се прикључи Народноослободилачкој војсци и настави борбу против Немаца.

Иако су представници НОВ благовремено ступили у везу с италијанским јединицама, тек 16. септембра командант дивизије „Тауринензе“ званично је обавестио Главни штаб за Црну Гору да се са дивизијом прикључује јединицама НОВЈ. Но, и поред тога што су пристали да стану на страну Народноослободилачке војске, они су и даље маневрисали око Црквица и Грахова. Поједини официјери, међу којима и командант 3. пука, ступили су у везу са командантом херцеговачких четника Петром Баховићем који је дошао да преговара и утиче на Италијане да приђу њима. Немци такође врше притисак са правца Рисна, авионима надлећу италијанске јединице и бацају летке са позивом да приђу њима.⁴²

19. септембра Главни штаб издао је упутство штабу дивизије „Тауринензе“ да изврши покрет јединица у правцу Никшића. Предложена су им два правца, и то: Чево — Убли — Бијеле Пољане — Броћанац — Широка Улица (западно од Никшића) и Бата — Кобиљи До — Трубјела — Милочане. Предложеним правцима дивизија је требало да дође на слободну територију у Горње Поље северно од Никшића. Међутим, и поред тога, дивизија „Тауринензе“ још увек се померала ка Бијелој Гори, због чега је 24. септембра поново уследила интервенција Главног штаба и наређење „да без одлагања крене одређеним правцем“. Штаб дивизије је и даље једно време оклевао тражећи да их Никшићки партизански одред прихвати и да се преко Врховног штаба што пре повежу са

⁴⁰ АВИИ, ИА, к. 777—21/2.

⁴¹ Исто.

⁴² Зборник III, књ. 5, стр. 107 и 108, Позив Главног штаба команданту дивизије „Тауринензе“ од 24. IX 1943.

Бадоловом владом у Италији, али је већ сутрадан почео упућивати део снага према Никшићу.⁴³

Док се дивизија „Тауринензе“ двадесет дана колебала и беспотребно губила драгоцено време, у Бањане и Рудине стигла је 5. црногорска бригада из Босне са штабом 3. ударне дивизије, па је наређено да прихвати дивизију „Тауринензе“ и спречи њено разоружавање од стране Немаца који су их нападали са више правца. Бригада је брзим дејством разбила четнике у Рудинама и Бањанима и 3. октобра ослободила Грахово и успоставила везу са деловима италијанских снага и својим дејством олакшала њихово повлачење према Никшићу.⁴⁴

Видећи да им Италијани измичу, Немци су 5. октобра са 348. пуком од Никшића брзо продрли комуникацијом Никшић — Трубјела — Осијеница — Грахово, спојили се са 750. пуком који је надирало од Црквица и поново заузели Грахово. На тај начин су преостале јединице дивизије „Тауринензе“ са 5. бригадом биле готово окружене. Због тога је 5. бригада извршила пробој немачког распореда на простору између Трубјеле и Подбожура и обезбеђивала извлачење италијанских снага из обруча и прелаз преко комуникације у правцу Трепача. Међутим, Италијани су се врло споро и у неред у повлачили, а Немци су им заробили читаву комору и велики број војника на простору Огољело Ждријело.⁴⁵ За ово време Никшићки партизански одред са три стране држао је Никшић у блокади.

Држање Италијана замало није коштало 5. бригаду више жртава, али захваљујући пожртвовању и великом ратном искуству, прошло се без већих губитака. Да није пристигла 5. бригада, сигурно је да би све италијанске јединице убрзо биле разоружане. Овако, у Горње Поље стигло је око 1800 италијанских војника. Од ових снага (углавном од пробраног људства) 11. октобра формирана је италијанска партизанска бригада „Аоста“ од 800 војника и стављена под команду 3. ударне дивизије, а око 1000 војника упућено је штабу 2. корпуса, пошто на овој територији није било услова за њихову исхрану.⁴⁶

Брз развој догађаја, удаљеност јачих снага НОВЈ од овог подручја, малобројност и несналажење Никшићког партизанског одреда и прилично неодлучан став према Италијанима, а поред свега брза интервенција Немаца и колебљивост Италијана — то су разлози због којих комплетна италијанска дивизија „Тауринен-

⁴³ Исто, стр. 155, Извјештај штаба Ловћенског одреда од краја септембра 1943; стр. 102 и 143, Извјештаји Главног штаба од 24. и 29. IX 1943.

⁴⁴ Исто, стр. 207, Извјештај штаба 3. дивизије од 12. X 1943.

⁴⁵ Исто, Ослободилачки рат I, 554; АВИИ, НОП, к. 752—19—3/2, Операцијски дневник 3. ударне дивизије; к. 754, 27—7/4, Дневник Радована Вукановића.

⁴⁶ Од људства упућеног штабу Корпуса касније је код Колашина формирана 2. италијанска партизанска бригада „Тауринензе“ (АВИИ, НОП, к. 754, 27—9/4, Операцијски дневник 3. дивизије; Ослободилачки рат I, стр. 203 и 208; Нико Јовићевић: Од Пете офанзиве до слободе, Војно дело, Београд 1955, 72—75).

зе“ није разоружана или под оружјем прешла на страну НОВЈ. Овде треба имати у виду и врло негативну улогу четника: они су се одмах дали на посао да Италијане придобију за сарадњу или да их разоружају, а када у томе нису успели, активно пружају помоћ Немцима у томе послу.

Борбена дејства 5. црногорске бригаде у току септембра

Предвиђајући скору капитулацију Италије, Врховни штаб је решио да се у Црну Гору и Санџак упуте 2. пролетерска и 3. ударна дивизија (2. корпус од 10. IX 1943. године), како би у овој области преузимајући ситуацију у своје руке и користећи последице четничких пораза у првој половини 1943. године, развиле политичку активност на мобилизацији нових бораца и на успостављању народне власти. Присутством јачих снага требало је искористити предстојећу капитулацију Италије, разоружати Италијане и наоружати своје јединице које ће почети нагло да расту после испадања из строја једне фашистичке државе.⁴⁷ Долазак јачих снага на ово подручје био је од великог војног и политичког значаја.

Већ 11. септембра штаб 2. корпуса упутио је обавештење Главном штабу и Покрајинском комитету за Црну Гору (који су се налазили у Горњем Дољу близу Горњег Поља) о упућивању 5. бригаде у правцу Никшића, у коме се каже:

„Најновијом одлуком Врховног штаба 5. црногорска бригада креће за Црну Гору, а са њом и командант 3. дивизије друг Радован Вукановић“. И даље: „друг Радован са 5. бригадом је отишао преко Изгора и Голије за Бањане, односно срез никшићки. Ми више снага тамо не можемо послати у вези најновијих директива Врховног штаба“. Они захтевају да Главни штаб што пре упути курире у правцу Бањана и Голије и да се прихвати 5. бригада, пошто је бројно врло мала.⁴⁸

⁴⁷ Зборник III, књ. 5, стр. 62, Наречење штаба 2. ударног корпуса од 10. IX 1943; Владимир Дедијер, Дневник друго издање, Београд 1951, 554.

⁴⁸ Пета црногорска бригада тада је имала у свом саставу само 1. и 3. батаљон; 2. батаљон био је разбијен на Сутјесци, па се остатак људства из овог и 3. батаљона пробио на територију никшићког среза. У данима капитулације Италије од тог људства и извесног броја добровољаца формиран је 1. батаљон Никшићког партизанског одреда, који је по пристизању бригаде код Никшића 29. септембра ушао у њен састав као 2. батаљон.

4. батаљон пробио се на Сутјесци за главнином бригада и наступао до с. Подграб на прузи Сарајево — Вишеград, па пошто није ухватио везу с осталим јединицама пробио се у Црну Гору и ушао у састав Зетског партизанског одреда ове до доласка 5. бригаде код Никшића, када је враћен у њен састав.

Бригада је имала укупно 281 бораца и старешину, од чега 48 жена, што је уствари одговарало снази једног батаљона. (АВИИ, НОП, к. 758 1/10—1, Бројно стање 5. бригаде 12. септембра 1943; Зборник III, књ. 5, стр. 103 и 104, Извјештај штаба 3. дивизије од 24. септембра 1943; стр. 64, Наречење, штаба 2. ударног корпуса од 11. IX 1943.).

На путу према Голији и Никшићу 5. бригада је 13. септембар избила у долину Сутјеске, где је одржана комеморација друговима погинулим 13. јуна, а почасна чета извршила је сахрану свог прослављеног команданта Саве Ковачевића. Тако су борци ове бригаде имали непријатну дужност да се први поново врате на место где је пре три месеца бригада десеткована и разбијена и где су лежале стотине лешева њихових ратних другова.

Да би се извукла из долине Сутјеске на нешто ширу маневарску просторију, 14. септембра Бригада преко Чемерног и с. Врбе наступа у правцу Гацка и Автовца, где се налазила 10. херцеговачка бригада. Штаб 10. бригаде дао је штабу 3. дивизије податке о ситуацији у захвату херцеговачко-црногорске границе, где су четници били развили живу активност. Поп Радојица Перишић извршио је присилну мобилизацију у срезу гатачком и у општини голијској (срез никшићки), где је његов утицај био прилично велики.⁴⁹ Штаб 3. дивизије дошао је до закључка да би се разбијањем ових четничких снага олакшало даље дејство према Никшићу. Због тога је одлучено да 5. бригада напада преко Црквца територијом никшићког среза, а 10. херцеговачка бригада суседном херцеговачком територијом према Билећи, да разбију четнике око Гацка и у Голији, а потом и Билећку четничку бригаду, и да ослободе Билећу.

Напад на четнике око Гацка и у Голији отпочео је 14. септембра и убрзо се завршио њиховим потпуним поразом. Иако малобројне, 5. и 10. бригада су до 17. септембра потпуно разбиле ове четничке снаге. У паничном бекству на југ, билећки четници затражили су хитну помоћ од Немаца из Требиња и Дубровника, Пета бригада, наступајући кроз територију вучедолске општине, није наишла на какав отпор, пошто су четници, ошамућени капитулацијом Италије и брзином дејства Бригаде, нису успели да се среде. Они су били још више него обично збуњени и неспособни да пруже било какав отпор. Пету бригаду са одушевљењем су дочекали позадински радници и народ из вучедолске општине и пружили јој сва потребна обавештења о стању у никшићком срезу.

На тражење билећких четника, Немци су са правца Требиња и Билеће привукли јаче снаге, подржане тенковима и артиљеријом. С обзиром на малобројност бригаде и на њихове предстојеће задатке, нецелисходно је било упуштати се у одсудније борбе око Билеће. Због тога се одустало од напада на ово место, а 5. бригада, према њеном основном задатку, оријентисана је преко

⁴⁹ Зборник III, књ. 5, стр. 64, Обавештење 2. корпуса од 11. IX 1943. Поп Радојица Перишић родом из с. Казанаца, са границе гатачке и голијске општине, био је идејни организатор четника на овом подручју и имао је утицаја у Голији, а делом и у Вањанима и Рудини. Погинуо је 1945. г. код Вање Луке.

Вучјег Дола ка Бањанима и Никшићу.⁵⁰ Појава 5. бригаде око Вучјег Дола узнемирила је четнике и зеленаше. У склопу општинских мера Баја Станишића, четници су вршили јак притисак на Коста Радовића, команданта зеленашког батаљона, да се појача активност против партизана у Бањанима, који су формирали партизанску чету. Да би се у тако нејасној ситуацији договорили шта да раде, командант зеленашког батаљона Косто Радовић сазвао је племенски збор на Црном Куку (Бањани) за 19. септембар.⁵¹

И у покрету кроз Бањане 5. бригада не само да није наилазила ни на какав отпор већ су је партијске организације и позадински радници, као и народне масе, са одушевљењем дочекали и са већ формираном партизанском четом ставили јој на располагање све потребне податке и организовали њену исхрану. Појава 5. бригаде у Горњим Бањанима растурила је четнички збор у Црном Куку, а четници и зеленаши разбежали су се својим кућама. Штаб Бригаде ступио је у непосредни контакт са др Ником Миљанићем, професором универзитета, који је у с. Дубочкама илегално лечио рањенике са Сутјеске.

Да би се народ што више придобио за народноослободилачки покрет и покренуо у борбу против окупатора, на иницијативу партијске организације из Бањана штаб 5. бригаде је преко професора Миљанића успоставио везу са Костом Радовићем, који је после разговора пристао на сарадњу са народноослободилачким покретом. То је била правилна тактика партијске организације у Бањанима да се очува јединство народних маса. Придобијањем Радовића за покрет, становништво, које се до тада држало по страни, постепено се преоријентише, тако да су и оне зеленашки оријентисане масе углавном све приступиле НОП-у. Ово је врло позитивно деловало на даљи развој покрета и у суседним општинама и имало видног утицаја на правилно усмеравање маса и њихову оријентацију према народноослободилачком покрету.⁵²

У међувремену Бањска партизанска чета растурила је четничку власт у Велимљу и разоружала неколико зеленаша, тако

⁵⁰ АВИИ, НОП, к. 754, 27—4/9, Дневник Радована Вукановића; Зборник III, стр. 111, 112 и 116, Извештаји команданта 3. дивизије од 25. IX 1943; Ослободилачки рат I, 552.

⁵¹ Косто Радовић, капетан бивше Црногорске војске, уживао је углед у Бањанима, па као командант зеленашког батаљона није предузимо неке мере против позадинских радника. Због тога је увек био подвргнут критички млађих четничких официра. Исто тако, на њега су вршили посредним путем утицај и партијски радници, тако да се нашао између две ватре. Знајући да је Радовића могуће искористити за још шире окупљање народа, партијска организација и штаб 5. бригаде позвали су га на разговоре и понудили му сарадњу са народноослободилачким покретом, коју је прихватио (Зборник III, књ. 5, стр. 96, Извештај Радована Вукановића од 23. IX 1943).

⁵² Зборник III, књ. 5, стр. 114 и 117, Извештаји штаба 3. дивизије од 25. I 26. IX 1943; АВИИ, НОП, к. 754, 27—4/5, Дневник Радована Вукановића.

да је 5. бригада несметано узела ситуацију у своје руке у целој бањској општини, где се краће задржала у циљу мобилизације, пружања помоћи партијској организацији и сређивања прилика у овом крају. 22. септембра у Велимљу је одржан племенски народни збор и основан општински народноослободилачки одбор, први у никшићком срезу у то време, а приступило се именовању и сеоских народноослободилачких одбора.⁵³

Чим је средила ситуацију у Бањанима, Бригада наставља дејства према праховској општини и у правцу Трепача, са циљем да разбије четнике у општинама где су имали најјачи утицај. 24. септембра 1. батаљон 5. бригаде изненађује четнике, заузима Вилусе и заробљава магацин муниције који су им Италијани оставили, али је, нападнут од јачих четничких снага после два дана морао напустити Вилусе и повући се у правцу Велимља.⁵⁴ Уочивши да то нису велике снаге, четници са око 800 људи отпочињу нападе од Вилуса, Трепача и Прахова према Бањанима, тако да је 5. бригада била присиљена на повлачење. Трећи батаљон је изненађен од трепачких четника и том су приликом у Боану погинули комесар батаљона Веселин Лаловић и комесар чете Милан Гиздић са још 3 борца.⁵⁵

Док је 5. бригада мрсила рачуне четницима у општинама западно од Никшића, Никшићки партизански одред нападао је четнике у околини Никшића. Тако је 23. септембра извршен напад на четничку групу Симма Мијушковића у с. Озринићи, у ком су, после краће борбе, четници разбијени.⁵⁶ Истовремено Немци су из Никшића извршили напад у правцу Глибавца, али су их делови Никшићког партизанског одреда одбацили. У то време су у Бањанима и Голји дејствовале две територијалне партизанске чете.

У међувремену, штаб 3. дивизије пребацио се преко Његоша у Тису код Г. Поља и састао се са Главним штабом и Покрајинским комитетом за Црну Гору. Тада је решено да се 5. бригада измуче из Бањана у Горње Поље, ради попуне и евентуалног напада на Никшић. Тако је Бригада под борбом са трепачким четницима напустила Бањане и 28. септембра стигла у Тису, где је у њен састав ушао 1. ударни батаљон Никшићког партизанског одреда као 2. батаљон и 4. батаљон Зетског одреда као 4. батаљон. Ову одлуку штаба 3. дивизије и Главног штаба за Црну Гору и

⁵³ Исто

⁵⁴ У бојној релацији 5. бригаде стоји да су четници заузели Вилусе 25. IX, док у књизи *Ослободилачки рат I* на стр. 552 стоји да је ова акција била 24. IX, а у оперативском дневнику штаба 2. корпуса 26. IX. Пошто је дневник раније писан, то је ово узето као тачније (АВИИ, НОП, к. 391, 53/8—6, Оперативски дневник Штаба 2. корпуса; к. 754, 27—4/4, Дневник Р. Вукановића).

⁵⁵ *Зборник III*, књ. 5, стр. 247; Извјештај штаба 3. дивизије од 29. IX 1943.

⁵⁶ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—402, Обавештење штаба Летећег батаљона од 24. IX 1943.

Боку борци су поздравили са великим одушевљењем. Била су то она два батаљона који су 13. јуна били принуђени да се са Сутјеске врате у Црну Гору, али је у њиховом саставу била већина нових бораца са ове територије. Тако је бројно стање Бригаде нарасло на око 550 бораца.⁵⁷

Дејства 5. бригаде на територију западно од Никшића била су од великог војно-политичког значаја. Код народа је разбијено схватање које су четници протурали да је на Сутјесци „све уништено“. Ово је важно тим више што је ова бригада формирана од бораца са територије овога среза, па је народ осећао задовољство што су се многи живи вратили из Босне и стекао је још чвршће уверење у виталност Народноослободилачке војске.

Дилеме око напада на Никшић

У овако повољној ситуацији за развитак војних и политичких прилика, Главни штаб и Покрајински комитет намеравали су да са 5. бригадом и Никшићким партизанским одредом ослободе Никшић. У вези са тим 23. септембра Главни штаб обавештава о својој намери штаб 2. корпуса, који је већ био пристигао код Жабљака, захтевајући да и 4. црногорску бригаду упуту у правцу Никшића за извршење овог задатка. Ради тога је 5. бригада и извучена из Бањана на просторију северно од Никшића. Али, штаб корпуса није се сложио са предлогом Главног штаба из војно-оперативних разлога, пошто је проценио да је заузимање Никшића скопчано са великим губицима, а у случају да се у томе не успе имало би негативне војне и политичке последице.⁵⁸

Главни штаб у свом одговору штабу Корпуса од 24. септембра сматра да је потребно што пре заједничким снагама 4. и 5. бригаде ослободити Никшић, а при томе је рачунао још и на Никшићки партизански одред са 180—200 бораца, као и на делове италијанске дивизије „Тауринензе“ која је приступила Народноослободилачкој војсци и добила наређење да се пребаци у рејон Никшића.⁵⁹ О јачини немачког гарнизона у Никшићу каже се да не прелази 1.000 људи, и то: батаљон Немаца, батаљон италијанских фашиста и око 200 четника и жандарма Јеврема Шаулића. Поред тога, Никшићки партизански одред држао је све важније

⁵⁷ Исто, НОП, к. 754 27—5/4, Дневник Радована Вукановића; Зборник III, књ. 5, стр. 104, Извјештај Главног штаба од 24. IX 1943.

⁵⁸ Штаб 2. корпуса обавештава штаб 3. ударне дивизије следеће: „Нама је друг Влажо Јовановић“ (секретар Покрајинског комитета — прим. аутора) „писао да имају намеру напасти Никшић и очистити тај крај од Немаца. Наше је мишљење да се не напада Никшић до нашег доласка и доласка 5. бригаде, јер ми сматрамо да на Никшић можемо нападати само онда када је успех сигуран, јер би нас сваки неуспех скупо коштао“ (Зборник III, књ. 5, стр. 93 и 94).

⁵⁹ Зборник III, књ. 5, стр. 101—103, Извјештај Главног штаба од 24. IX 1943.

положаје и прилазе Никшићу, док су Немци били у граду слабо утврђени, јер су Италијани приликом повлачења порушили многе фортификацијске објекте. ГШ је сматрао да би Никшић могла ослободити и сама 5. бригада са Никшићким партизанским одредом, само да је раније стигла из Бањана.

И штаб 3. дивизије, пошто се упознао са ситуацијом око Никшића, био је мишљења да је врло рискантно нападати Никшић када у граду има око 1000 војника с артиљеријом, јер би те снаге пружиле јачи отпор. Пошто је град у равници, било је тешко постићи изненађење, као важан фактор за постизање успеха, а Бригада није имала артиљерије да би то надокнадила. Према томе, напад би био скопчан са великим губицима, исход неизвестан, а неуспех би веома негативно утицао на читаву околину.⁶⁰

Штаб 2. корпуса подржао је став штаба 3. дивизије и 28. септембра издао наређење: „Напад на Никшић не вршити за сада јер ми данас морамо ићи путем сигурних победа. Ви добро знате колико би нам се тешко осветио сваки, па и најмањи пораз и шта би то значило. Немце треба за сада нападати по комуникацијама док не попунимо наше бригаде. Процена да је то слаба војска” (мисли се на Немце — прим. аутора) „итд. је доста нереална. Једино у случају да сте сигурни у успех и да за напад на Никшић можете мобилисати читав срез никшићки, може доћи у обзир и напад.“⁶¹

Као што се види, о нападу на Никшић појавила су се два супротна схватања, мада је у почетку преовладало мишљење да се град нападне. До неслагања је дошло због различите процене ситуације, иако су тежње биле истоветне, а разлике је било у процени не само војног већ и политичког момента. Ослобођење Никшића у ово време имало би веома велики војнички и политички значај за читаву Црну Гору, али би и неуспех имао велике негативне, у првом реду политичке последице, што би нарочито ишло у прилог четничкој пропаганди. Војнички и политички ефекат који су постигле јединице 2. корпуса на почетку продора у Црну Гору, а посебно успех 5. бригаде у разбијању четника западно од Никшића, није се смео довести у питање.

Ослобођење Никшића било је претежно политичко питање и потпуно је разумљива тежња Главног штаба да заузимањем једнога града још више подигне углед народноослободилачког покрета и створи слободну територију погодну за даље вођење рата и револуције. Међутим, чисто војни моменти били су такви да се успех није могао очекивати, па је то и преовладало у коначној одлуци.

⁶⁰ Исто, стр. 113, Извјештај команданта 3. дивизије од 25. IX 1943; *Ослободилачки рат I*, 253.

⁶¹ *Зборник III*, књ. 5, стр. 129, Наређење штаба 2. корпуса од 28. IX 1943.

Без обзира што Никшић није ослобођен, тиме се никако не умањује успех који је 5. бригада постигла у продору од Гацка до Никшића, преко вучедолске, бањске, рудинско-трепачке и праховске општине. Разбијање делова четничке Вучедолске бригаде, заузимање Велимља и Вилуса, стварање услова за формирање Бањско-вучедолског батаљона и оснивање општинског народноослободилачког одбора у Велимљу — све је то било не само од војничког него исто тако и од политичког значаја, јер је имало великог утицаја на даљи развитак и јачање снага НОП-а на територији никшићког среза.

Противудар 5. бригаде од Његоша до Грахова

Повлачење 5. црногорске бригаде из Бањана ка Никшићу четници су искористили за пропаганду и организовање читаве хајке против позадинских радника и Бањско-вучедолске чете. Да би се обрачунали са партизанима, они ангажују Вучедолску и делове Никшићке четничке бригаде. У помоћ су им стигли и делови Требињског четничког корпуса — преко Вилуса, Билеће и Вучјег Дола, као и четници из Кривошија. Ангажовање овако јаким четничких снага, које су, према њиховим подацима, прелазиле преко 2000 људи, под командом Петра Баговића и Ивана Јаничића, потврђује забринутост четничког руководства успесима и брзим продирањем 5. бригаде на југ све до Вилуса. Овај продор они су доводили у везу са искрцавањем савезника у Боки, куда су се кретале и италијанске снаге. Може се претпоставити да су они сматрали да је продор 5. бригаде у вези са неким договором између Врховног штаба и савезника.

Због тога је за ово подручје била заинтересована и четничка Врховна команда, па је мајор Захарије Остојић (начелник штаба четничке Врховне команде) био лично дошао, са Петром Баговићем, преко Требиња у с. Зупце за време напада у правцу Бањана.⁶²

Повлачење 5. бригаде преко Његоша према Никшићу четници су схватили као њену неспособност да се озбиљније ангажује у борби, па су покушавају да себе прикажу војном силом пред којом се партизани не могу одржати. Да би код народа развили што већи страх, служили су се и најбруталнијим средствима, како би становништву приказали да партизани чине највећа зверства.⁶³

⁶² АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—407, Извештај Баја Станишића од 3. X 1943; Исто, НОП, к. 754 27—1/4, Дневник Радована Вукановића; *Ослободилачки рат I*, стр. 553; Нико Јовићевић, н. д., 68 и 69.

⁶³ Чиме су се све четници служили у намери да компромитују партизанске јединице, потврђује овај пример. За време боравка 5. бригаде у Бањанима ухваћена је једна четничко-немачка шпијунка која је после пресуде Војног суда стрељана. Четници су сазнали где се налази леш шпијунке, па су га ноћу ископали и однели. Касније су то мртво тело унаказили, распорили трбух, извадили очи и руке провукли кроз дојке, а затим приморавали сељаке да то гледају, ширећи лажне гласове како су то урадили партизани (*Зборник III*, књ. 5, стр. 293, Обавештајни извештај штаба 3. дивизије од 20. X 1943).

Пошто се 5. бригада два дана одморила у Тиси, где је и попуњена са још два батаљона, из Никшићког и Зетског партизанског одреда, штаб 3. дивизије са Главним штабом за Црну Гору одлучио је да она изврши изненадни противудар на четнике на простору Рудине, Грахово, Бањане.

Изјутра 1. октобра бригада је изненада од Зле Горе и Његоша напала четнике у Трепчима и Каменску, тако да су се без икаквог отпора разбежали, а имали су 5 мртвих, међу којима је био и Никола Перовић, председник квислиншке општине. Четници нису очекивали овако брз преокрет ситуације, пошто су извлачење 5. бригаде три дана раније схватили као слабост, а не као тактички потез, па су ошамућени изненадним дејством почели панично да беже и нису се могли снаћи. Бригада не испушта стечену иницијативу, те наставља брза дејства десном колоном преко Бањана ка Вилусима и Осјеченици, а левом кроз рудинску општину преко Бранковог Дола ка Грахову, савладавши незнатан отпор јаким четничких снага. Четници нигде нису успели да се среде, већ су бежали у правцу Требиња и Бијеле Горе. Бригада је 3. октобра ослободила Грахово, ухватила везу с италијанском дивизијом „Тауринензе“ и приступила њеном извлачењу према Никшићу и Горњем Пољу.

Ове борбе нису дале велике материјалне резултате зато што су четници бежали без озбиљнијег отпора скривајући се око својих кућа. Но, за извесно време разбијена је њихова концентрација и велики део мобилисаних сељака одвојио се од њих и њихових вођа и почео да се враћа својим кућама. Четницима је задат снажан морални ударац, а овај успех је имао велико позитивно морално дејство на масе.

Противударом и десетодневним борбама 5. бригаде од Г. Поља до Прахова (и поново до Г. Поља) постигнути су значајни резултати. Пре свега, разбијена је четничка групација из рудинске и граховске општине и ослобођено је Грахово, најважније четничко упориште. Бежање четника према немачким гарнизонима и њихова међусобна сарадња још једном су потврдили квислиншки карактер четника и њихову спрегу са новим окупатором — Немцима. Противудар 5. бригаде од Његоша до Прахова представља врло поучан пример ратне вештине, како се и са бројно слабијим снагама преузима иницијатива ударом у повољном тренутку и тамо где се непријатељ најмање нада. Бригада је прихватила италијанску дивизију „Тауринензе“ код Прахова и успјела да предухитри Немце који су хтели да је разоружају. Покрет са Италијанима од Грахова до Горњег поља и пробој кроз немачки обруч на комуникацији Трубјела — Подбожур бригада је извршила уз највеће напоре са релативно малим жртвама.

Под притиском немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и херцеговачких четника, и 10. херцеговачка бригада са просторије око Билеће пребацила се у вучедолску општину, а затим у Бања-

не и Рудину. Прикупљањем 5. бригаде северно, 10. херцеговачке западно од Никшића и формирањем италијанске бригаде „Аоста“, штаб 3. ударне дивизије средином октобра имао је три комплетне бригаде на територији никшићког среза, са којима је могао успешно да развија дејства и да озбиљно утиче на ситуацију у овом и суседним срезovima. Никшићки партизански одред формирао је 15. октобра Бањско-вучедолски батаљон и ступио у непосредну везу са 10. херцеговачком бригадом. Око Никшића се налазио 2. ударни батаљон, а у Голији је формирана партизанска чета од око 50 бораца. Формиране су и команде места са посадним водовима у Г. Пољу и Жупи.⁶⁴

Партизанске јединице бројале су тада преко 2000 бораца. Овладале су већим делом никшићког среза и на тај начин потпуно угрозиле немачке и четничке интересе. Биле су готово потпуно ослобођене територије голијске, горњеполске и жулске, као и већи део вучедолске, бањске и луковске општине.

Према подацима обавештајне службе, у Никшићу се тада налазило око 1500 непријатељских војника (500—600 Немаца, 400—500 италијанских фашиста, око 400 националиста Јеврема Шаулића и изванредан број четника), што значи да овом подручју противник поклања велику пажњу.⁶⁵

После десетодневних борби по кршевитом терену, борци 5. бригаде остали су без обуће, па су организације АФЖ-а и омладина организовали израду опанака и плетење чарапа.

У овако повољној ситуацији за развитак НОП-а, штаб 3. дивизије, коме је био потчињен и Никшићки партизански одред, у целини је диктирао војном ситуацијом на овом подручју. Пошто је имао довољно снага, штаб 3. дивизије одлучује да 5. бригаду упуту у долину Зете — да настави дејства на разбијању четника Баја Станишића. Тако је 5. бригада у борбама од 14. до 18. октобра постигла један од својих највећих успеха. Изненадним покретом спустила се до манастира Острог и опколила га, а затим уништила и присилила на предају готово читаво руководство четника у Црној Гори, на челу са Блажом Ђукановићем, Бајом Станишићем и делегатом четничке Врховне команде Јовом Тошковићем.⁶⁶а Тиме је задат тежак ударац четничком покрету у Црној Гори, што је имало снажан политички и војни утицај, како на народне масе тако и на даљи развој догађаја у овом крају. То је за

⁶⁴ АИИ, III, 2—3. (43), Извештај ОК Никшић од 21. XI 1943.

⁶⁵ Зборник III, књ. 5, стр. 203 и 236, Извештаји Главног штаба од 12. и 15. X 1943. год. и стр. 212, Извештај штаба 3. дивизије од 12. X 1943. године.

⁶⁶а Видети о томе: Н. Јовићевић, н. д., 91—99; Перо Раичевић, *Напад на Манастир Острог у октобру 1943. године*, ВИГ бр. 3, 1950, 36—48; Радоје Пајовић, *Ликвидација црногорског четничког вођства у Острогу 1943. године с освртом на стање у четничком покрету у Црној Гори после битке на Неретви*, ИЗ, бр. 2, 1965, 277—303.

четнике био најтежи пораз после догађаја на Неретви, те од тада још мање представљају неку војну и политичку снагу. Овај успех 5. бригаде снажно је одјекнуо у читавој Црној Гори, Херцеговини и Санџаку, па је три дана на слободној територији владало опште весеље.

Сарадња четника с Немцима и покушај успостављања квислиншке власти

Четници су настојали капитулацију Италије да искористе за јачање својих позиција. У том циљу благовремено су планирали преузимање власти у Никшићу, а затим у читавом срезу.⁶⁶ По наређењу Драже Михаиловића од 10. септембра 1943. године, четнички команданти ужурбано су вршили мобилизацију ради попуњавања својих јединица. Они су имали задатак да спрече одступање италијанских трупа и да их присиле на сарадњу у борби против народноослободилачког покрета. Михаиловић је поново извршио реорганизацију командовања и Црну Гору подијелио на два фронта: „источни“ и „јужни“. За команданта „јужног фронта“ именован је пуковник Бајо Станишић, са седиштем штаба у манастиру Отрог, док је генерал Блажо Ђукановић и даље остао командант целокупних четничких снага у Црној Гори, а сада и у Боки Которској.⁶⁷

Услед активности партизанских јединица и партијских организација, као и брзог дејства немачких јединица, четници су, и поред колебљивог става Италијана, разоружали свега око два батаљона из дивизије „Тауринензе“ — код Острога и у Бјелопавлићима.

Једна група четничких вођа, са Бајом Станишићем на челу, покушала је формално да ступи у везу и поведе преговоре са Главним штабом Народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку, наводно — ради успостављања сарадње четника и партизана за заједничку борбу против Немаца.⁶⁸ Може се претпоставити да су четници то учинили по сугестијама из Лондона, а несумњиво је томе допринела савезничка пропаганда и признање Народноослободилачке војске као једине оружане силе у земљи која се бори против окупатора. Међутим, Главни штаб је одбио сваки преговор са Станишићем, што је сасвим разумљиво, јер се са компромитованим сарадницима окупатора није могло

⁶⁶ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—428, План заузимања Никшића у моменту капитулације Италије од 11. VII 1943.

⁶⁷ Документи о издајству Драже Михаиловића, књ. I, док. 86, Наредба Влажа Јовановића Бају Станишићу од 6. X 1943.

⁶⁸ Зборник III, књ. 5, стр. 72, Обавештење штаба 2. корпуса од 15. IX 1943, Радоје Пајовић, *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1943. године*, Југословенски историјски часопис (даље: ЈИЧ), бр. 1, 1962, 56.

преговарати.⁶⁹ Разумљиво је и то што су четници захтевали сарадњу са партизанима, пошто су и сами увидели да су им наде пропале свуда, па и код Лондона. Једина нада за продужење њиховог животарења била је сарадња са новим окупатором, Немцима. Бајо Станишић, који се закleo да ће се против партизана борити до истребљења, сада им саветује да иду кућама. Станишић даље истиче: „један је непријатељ капитулирао”, прелазећи преко чињенице да је тај непријатељ био његов покровитељ и савезник. Октобра 1942. године у манастиру Острог Станишић је поздравио фашистичког гувернера за Црну Гору овим речима:

„Ову нашу највећу светињу посећивале су и крунисане главе. Будите уверени да ни једну крунисану главу наш народ није дочекивао са већим и дубљим поштовањем него што Вас дочекује.“⁷⁰

Одговор Главног штаба Бају Станишићу од 19. септембра симболично је изражен у добро познатим стиховима: „Родио си се да крст браниш, а сад си му ти злотвор; потурице Омер-пашофишек ти је одговор“, стављајући на тај начин четничким вођама до знања да са њима не може доћи ни до каквих преговора, а сви заведени четници позвани су да ступе у НОВ.⁷¹

Бајо Станишић и остале четничке вође око Никшића као да су једва чекали негативан одговор Главног штаба, па одмах издају наређење да се прекине сваки контакт с партизанима. Истовремено, издата су наређења да у случају напада партизана четници предузму најстроже репресалије над партизанским породицама и њиховим симпатизерима.⁷²

Још док није ни покушао да ступи у преговоре са Главним штабом, Бајо Станишић наређује јединицама да никако не нападају немачке војнике, о чему је обавештена Команда немачких трупа у Никшићу, већ да заједно с Немцима поведу акцију против партизана.⁷³ Јеврем Шаулић, који се са својим жандармима ставио на располагање Немцима, као што је до тада служио Италијанима, у својству председника квислиншке општине именује себе за среског команданта националних трупа. Пошто је Шаулић већ био стекао поверење код Немаца, Станишић преко њега успоставља контакт са Немцима у Никшићу — у духу добијених директива Михаиловића да отворено не сарађују са Немцима већ да са-

⁶⁹ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—402, Обавештење Б. Станишића команданту Јуришног батаљона од 24. IX 1943; АИИ, IV—м 2а—86 (43), Деша Пека Дапчевића од 13. IX 1943.

⁷⁰ Зборник III, књ. 5, стр. 78 и 79, Проглас Главног штаба од 19. IX 1943.

⁷¹ Исто, стр. 78; Р. Пајовић, *Политичке прилике...*, ЈИЧ, бр. 1, 1962, 56.

⁷² *Документа о издајству ДМ*, стр. 142, Наређење Б. Станишића од 24. IX 1943; Р. Пајовић, н. д., 56.

⁷³ АВИИ, Четничка архива ЦГ—В—478; *Четничка издаја у сјетлости документа*, Цетиње 1944, 43.

радњу остварују преко погодних личности и у највећој тајности.⁷⁴ За то време он седи у Острогу, а покушава да оствари сарадњу илегално, али сваким даном та сарадња постаје отворенија, све до ликвидације његовог штаба у Острогу. О отвореној сарадњи четника с Немцима сведочи и извештај Дражиног обавештајног центра од јануара 1944. године, у коме, поред осталог, пише:

„Сви команданти“ (четнички — прим. аутора) „у Црној Гори примили су сарадњу са Немцима и потписали обавезу и са остацима војске налазе се у жици или у непосредној близини ње. Нема ни једне групе у шуми која би представљала нашу борбу, око које би се могли окупљати“.⁷⁵

Четнички покрет овде више није предствљао значајан фактор ни у војничком, а ни политичком смислу. Симо Мијушковић са штабом Никшићке бригаде налазио се у Страшевини, свега 2 километара од Никшића, и приступа Немцима приликом напада на Никшићки партизански одред 13. и 14. септембра око Стуба и Уздомира, у коме осим Немаца и четника учествује и жандармерија Шаулића. То потврђује да су четници једва дочекали долазак Немаца да им се ставе на располагање, јер се сами никако не би могли одржати. Мијушковић са делом снага поседа Сливље, Озринице, Царев Мост и Богетиће и обезбеђује ову за Немце преко потребну комуникацију, а заробљени четник на салсушању од 20. септембра изјављује да они хлеб добијају од Немаца.⁷⁶ Блажо Ђукановић у писму Блажу Гојнићу од 12. септембра обавештава: „Стање код Баја за сада је врло повољно. Мобилисао је неке нове батаљоне и он се налази у Никшићу, где се за сада добро слаже са бр. 11“ (шифровани назив за Италијане — прим. аутора).⁷⁷

Сарадња четника с Немцима постала је легална и стална у борби противу партизана, и то више није била никаква тајна. Из Никшића и околнине у акције су полазили заједно. Из обавештења команданта Никшићког четничког корпуса, мајора Бошка Павића, од 2. октобра види се да су они с Немцима заједно плани-

⁷⁴ Рад Баја Станишића на успостављању сарадње са Немцима потврђује писмо Јеврему Шаулићу од 12. IX 1943. године, у коме пише:

„Драги Јевреме! Ја сам устао у борбу противу комуниста у фебруару прошле године. Главни ми је задатак да очувам српски народ и да и даље водим борбу противу њих. И данас после свих ових догађаја стојим на истом становишту, те сам у вези овог мог гледишта издао налог да никако не нападају немачке војнике који се крећу по овој територији (подвукао аутор).

Ако наћете за потребно, молио бих вас да одете код команданта немачких трупа и да му саопштите ову моју одлуку и објасните мој став, као и то ода их замолите да нас не ометају у овом започетом послу“ (*Документи о издајству ДМ*, стр. 176; АВИИ, Четничка архива ЦГ—В—478; Писмо В. Ђукановића од 9. IX 1943).

⁷⁵ *Издајник Д. Михаиловић пред судом*, Београд 1946, 451.

⁷⁶ АВИИ, НОП, к. 1955 4—6/1, Извештај Блажа Јовановића од 25. IX 1943.

⁷⁷ Исто, Четничка архива, ЦГ—В—472, Обавештење Блажа Ђукановића од 13. IX 1943.

рали сваку акцију. Он тражи од Станишића да део снага упути преко Жупе, пошто четнике из Никшића, како он пише, „упућује у садејству са Немцима да протерају партизане из Горњег Поља и Лукова“.⁷⁸ Никшићка бригада била је сва у Никшићу и ближој околини и непосредно с Немцима. Све ово потврђује да су четници врло брзо понудили сарадњу Немцима и ставили им се на располагање, као и Италијанима.

Као што су четници око Никшића приступили Немцима, предвођени већ компромитованим Шаулићем, Павићем, Мијушковићем и другима, и четници Вучедолске бригаде отворено им се придружују у борби против 5. црногорске бригаде и италијанске дивизије „Тауринензе“ у Грахову и Бањанима. Четници Граховског батаљона предводе Немце око Трешњева приликом разоружавања Италијана, а пошто су им партизани извесно време пресекли везу са штабом корпуса у Никшићу, Вучедолска бригада се ослања на Требињски четнички корпус и преко њега ступа у сарадњу с Немцима. Ударом 5. бригаде и Бањско-вучедолског батаљона, Вучедолска бригада је углавном разбијена, зеленаши делом прелазе на страну партизана, а добар део и једних и других разбијао се својим кућама. Штаб Вучедолске бригаде извештава 29. септембра да код себе нема више од 350 људи, што се може прихватити као тачно, јер у то време више нису ни имали.⁷⁹

И четници Дурмиторске бригаде (шавнички срез) разбежали су се под ударима 2. пролетерске дивизије, па је Иван Ружић са око 40 својих најближих сарадника побегао у Никшић. Тако је Никшић постао стециште најокорелијих четничких прупа из северозападне Црне Горе. Напуштени од народа а разбијени од НОВЈ, једино су уточиште имали у блокираним немачким гарнизонима.⁸⁰

И поред свог рђавог положаја и упркос чињеници да је већ било јасно да ће снаге антихитлеровске коалиције однећи победу и да Лондон признаје народноослободилачки покрет, четници настављају отворену сарадњу с Немцима. То је она иста политика чекања коју су спроводили читавог рата јер, по њиховом схватању, „још није време“ да се поведе борба против окупатора. Пошто су њихове вође починиле толико зала народу, због којих их је чекала заслужена казна, сада им није остајало ништа друго него да

⁷⁸ Исто, ЦГ—В—1434.

⁷⁹ Исто, ЦГ—В—1432, Извјештај Ђорђија Драганића од 29. IX 1943.

⁸⁰ АИИ, Iм—3, (45), Квислиншка власт у срезу никшићком.

Да би пред народом оправдао сарадњу с Немцима, Блажо Ђукановић пише да, иако им је циљ да се боре противу Немаца, они сада немају услова за борбу против њих и комуниста истовремено. Он даље указује да му је циљ да се сачува свака кућа и свака глава, те зато ће сада наставити борбу само против комуниста. Дакле, он комунисте ставља у први план за уништење, а борбу против партизана води раме уз раме с Немцима, којима ће тако остати веран до краја живота (АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—478, Писмо Блажа Ђукановића од 5. X 1943).

поделе судбину заједно са својим господарима — с окупатором. Карактеристично је да су у готово свим општинама вође четника били остацци предратног режима, официри и подофицири бивше југословенске војске, жандарми и чиновници.⁸¹

Пошто у Црној Гори нису имали довољно снага, Немци су се задовољили држањем Никшића и Грахова. Помањкаље јачих јединица настојали су да надокнаде ангажовањем четника и зеленаша. Одмах по доласку у Црну Гору они су покушали да преко разних утицајних људи благовремено сондирају терен и испитају расположење народа, стављајући му при томе до знања да су врло толерантни према свима онима који се не супротстављају њиховој војној сили. Они су јавно изјавили да њих Црна Гора интересује само из војничких разлога. Тако је немачки командант у Никшићу ставио до знања да ће народ, уколико буде миран, уживати њихову заштиту, а да ће партизане, ако се негде појаве, немилосрдно уништавати. Држање Немаца и толерантан став четника према њима указује још једном на њихову отворену међусобну сарадњу. Њихови су се циљеви сасвим подударали, а састојали су се у уништењу Народноослободилачке војске да би народ „мирно чекао коначни исход рата“.

Командант немачких снага генерал-мајор Кајпер издао је 30. септембра проглас о преузимању власти у Црној Гори и позвао црногорски народ на лојално држање, али је истовремено запретио да ће за сваки акт уперен против немачких трупа предузимати најстроже казне. Он је изјавио да његове трупе немају никакве политичке претензије на ово подручје и да је њихово присуство условљено једино војним потребама.⁸²

Септембар и октобар Немци су искористили за заузимање важнијих гарнизона и упоришта, разоружавање италијанских трупа, успостављање непосредне сарадње са квислиншким снагама и постепено припремање терена за успостављање квислиншке власти.

Почетком новембра 1943. године на Цетињу је оформљена „Народна управа“ за Црну Гору, на челу са Љубом Вуксановићем. Она је била састављена од најреакционарнијих елемената — представника буржоаских партија бивше Југославије који су за све

⁸¹ Најистакнутије четничке вође у никшићком срезу били су: Вучи До: Васиљ Комненић; Бањани: др Стеван Пејовић, Стеван и Ристо Мићковић, Симо Браковић, Никола Миловић, Јеврем Килибарда и други; Грахово: Иван Јаничић, Борђије Драганић, Андрија Миловић, Никола Вујачић и Јошко Ковачевић; Рудине: Блажо Пешиќац, Рако Лалић, Никола Петровић, Ђоко Гардашевић и др.; Пјешивици: Јован Контић, Ристо Бошковић, Павле Вукићевић и др.; Голија: поп Радојица Перишић и др.; Никшић са ближом околином: Јеврем Шаулић, Бошко Павић, Симо Мијучковић, Бошко Аграм, Радојица Рончевић, Марко Миљанић, Петар Драшковић, Марко Радуловић Ђуро Ђуровић и др.

⁸² АИИ, IX 2—11 (43); Црногорски вјесник бр. 2 и 3 од 1. XI 1943., Проглас фелдкоманд. Кајпера од 1. XI 1943; Р. Пајовић, *Политичке прилике...*, ЈИЧ бр. 1, 1962, 57.

време рата били истакнути четнички организатори борбе противу НОП-а, љотићевци, затим представници квислиншке струје црногорских федералиста — сепаратиста.⁸³ Приликом преузимања дужности „Народна управа“ је позвала црногорски народ на „крајњу исправност и лојалност према немачкој оружаног сили, на борбу до краја противу комуниста, противу свих субверзивних елемената, као и рад противу сваке спољне пропаганде и покушаја да нас са Немцима завади и наш народ истреби“.⁸⁴

Из овог навода јасно се виде програм, циљ и карактер ове нове квислиншке творевине, која је све снаге усредредила на то да народ присили на покорност и верну послушност према окупатору. Веома је интересантно како су ови људи брзо изгубили све моралне норме и осећаје одговорности према сопственом народу који има тако богату и светлу прошлост у борби противу туђина, како су брзо постали слепог оружје у рукама стране силе која им са подмехом поставља захтеве.

Шта је у ствари представљала Народна управа и колика је њена власт била — потврђују следећи примери. После овог оснивања, Управа је предложила немачкој фелдкомандантури да се путем једног споразума тачно одреде њене компетенције, али су то Немци одбили. Генерал Кајпер је 3. новембра, осврћући се на овај предлог, јасно потврдио да се између немачке оружане силе и Управног одбора не могу склапати никакви споразуми, пошто немачка војна сила као окупатор једина има право да доноси одлуке и издаје наређења. Став Немаца према квислиншкој власти илуструју и ове речи генерала Кајпера: „Ако је немачка војна сила наступила супротно ранијем окупатору италијанској држави. . . у том се огледа само особита предусретљивост. Поверење немачке војне силе треба свакога дана изнова да буде оправдано делотворним лојалним и доследним радом“.⁸⁵ За Немце је основно мерило привржености била немилосрдна борба против народноослободилачког покрета и верна послушност њима.

Генерал Кајпер, да би се црногорском народу приказао као пријатељ, у писму од 6. новембра оцењује оснивање Народне управе као потпуну предају власти, истичући да Црна Гора, уз претходну сагласност Немаца, сада „управља сама собом“. Међутим, Народна управа је за сваки ресор морала поднети Кајперу списак свих чиновника и за сваку персоналну промену тражити сагласност командантуре.⁸⁶ Управа није могла предузети никакве мере

⁸³ Народна управа била је састављена од ових лица: Љубо Вуксановић, председник и члан ресора за унутрашње послове; Живо Анђелић, заменик председника; чланови: Саво Радоњић, Богдан Ивановић, др Љубомир Бараћ, др Обрад Новаковић, Митар Поповић и Хасан Звиздић, (Црногорски вјесник бр. 4 од 10 XI 1943). Р. Пајовић, д., 57.

⁸⁴ АИИ, IX 1м—21 (43), Проглас Народне управе, Р. Пајовић, н. д., 57.

⁸⁵ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—27—Ц—2/10.

⁸⁶ Исто, 2761; Црногорски вјесник бр. 2 од 25. XI 1943.

изван онога што су Немци захтевали, па је то једино и било у њеном делокругу.

Иако је Кајлер у свом прогласу изјавио да Немци немају никакве политичке претензије на Црну Гору и у својим изјавама се оградиле од политичких циљева, из њихове садржине проистиче да су ти акти ипак имали првенствено политички карактер.⁸⁷ Својим тактизирањем Немци су у почетку хтели да придобију све квислинге, не улазећи при томе у питање и проблеме послератног уређења.

На својој првој седници од 10. новембра, Народна управа оцењује да су за тешко економско стање криви шверцери и шпекуланти, а не италијански и немачки окупатори. Међутим, Немци су, поред осталог, смањили стварну вредност италијанске лире (која је била у оптицају у Црној Гори), у односу на своју марку за 25%, због чега је дошло до несташице и пораста цена ионако оскудне робе.⁸⁸ Народна управа је покушала да успостави свој апарат власти, али на територији никшићког среза у томе није успела, изузев тамо где су били Немци и четници (у Никшићу, граховској и делимично тјешивачкој општини).

По наређењу Фелдкомандантуре, Народна управа је предузела формирање „Националне милиције“ у којој су обједињене дотадашње квислиншке војне формације. У срезовима су постављена среска начелства и срески команданти милиције који су организовали по батаљон милиције од физички здравијег људства између 18 и 40 година старости. Истовремено је формирана и Команда жандармерије за Црну Гору, под чију су управу стављене све жандармеријске станице. Команданти батаљона милиције били су под командом четника Драже Михаиловића и федералисте Крста Поповића. У Никшићу је успостављено среско начелство са начелником Милисавом Котлицом (нешто касније га је заменио Мираш Радоњић), а за команданта места постављен је Радојица Мијушковић.⁸⁹ У својој првој наредби од 22. новембра Мијушковић, пошто је саопштио о формирању Народне управе, наређује да се у Никшићу „формирана батаљон жандармерије од 500 људи сталног кадра како би се завео ред и мир“ на територији среза. Свим „лојалним“ грађанима упућен је позив да ступе у квислиншке формације (рачунајући ту и жандармерију) ради борбе против НОП-а, обећавајући за то пристојну храну и плату.⁹⁰

У Никшићу је формиран батаљон јачине око 300 жандарма, али су они били само у граду. У Грахову су формирали свега вод милиције и вод жандармерије. У осталим општинама била је у-

⁸⁷ Исто, ЦГ—Х—18/1.

⁸⁸ Исто, ЦГ—Х—18/2.

⁸⁹ Исто, бр. 2761, Наредба Народне управе од 11. II 1944. г.; Црногорски вјесник бр. 2 од 3. XI 1943. г.; АИИ, IX—5—17 (43), Писмо групе Никшићана Љубу Вуксановићу од 25. XII 1943.

⁹⁰ Црногорски вјесник бр. 5 од 13. XI 1943; АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—480.

главном слободна територија, те никако нису ни остварили своју замисао о формирању било какве квислиншке војне или цивилне власти. Жандарми активно учествују у одржавању реда у Никшићу, а нарочито на обезбеђењу два затвора и праћењу покрета свих партизанских породица и симпатизера НОП-а, али су са Немцима и четницима редовно узимали учешћа и у извођењу борбених акција. Немачка командантура одредила је плате припадницима жандармерије и милиције.⁹¹

Четници — националисти покушали су да у четири општине западно од Никшића оснују некакав „велимски срез“ (у Велимљу), вероватно ради јачег утицаја власти. Међутим, иако су добили сагласност од Народне управе и Немачке фелдкомандантуре, никада нису успели да то остваре, пошто су снаге народноослободилачког покрета већ биле узеле ситуацију у своје руке. Велимље и општина бањска, као и већи део вучедолске и рудинске општине, били су слободна територија, а четници су само у неколико махова успели да прокрстаре туда. Бањско-вучедолски батаљон и присуство 10. херцеговачке бригаде и 29. дивизије у новембру и децембру пореметили су им планове о формирању било какве власти у овом крају.⁹²

И поред тога што су Немци успели да придобију четнике и зеленаше и да их уједине у борби против НОП-а, код њих нису престајале међусобне размирице и оптуживање. Тако једна група зеленаша из Никшића пише Љубу Вуксановићу и жали се на поступке четника, у првом реду на Јеврема Шаулића и Петра Драшковића. Они се жале да су четници потисли зеленаше са власти и сменили већи број дотадашњих руководилаца, међу којима и начелника среза и три председника општина, а на њихово место су именовали четници. Они моле Вуксановића да спречи ту подвојеност и траже да их заштити од четника.⁹³

Пошто су у Црној Гори постојале две квислиншке струје — четници и зеленаши, Немцима није ишла у рачун њихова подвојеност. Уосталом, њих то није интересовало. Зато они предузимају мере да изгледа њихове супротности и постигну јединство квислинга ради лакшег остваривања својих циљева.

Немци су прихватили сарадњу и са једном и са другом квислиншком струјом, али су истовремено предузели мере да њихову политичку обојеност ублаже и каналишу правцем борбе против народноослободилачког покрета. Под паролом „време страначких размирица је прошло“ настојали су да супротности које су избијале између сепаратистичког вођства Федералистичке странке и четника ликвидирају и отупе општрицу тих сукоба и да пред

⁹¹ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—795.

⁹² Исто, НОП, к. 1956, 13—2/1, Извјештај Среског комитета Никшић од 2. XII 1943.

⁹³ АИИ, IX 5—17 (43), Писмо групе потписаних Љубу Вуксановићу од 24. XII 1943.

њих поставе као једини циљ — борбу против НОП-а. Ово потврђује и изјава немачког министра за југоисточну Европу др Нојбахера, приликом његове посете Црној Гори, да „није важно да ли ће Црна Гора бити зелена или бијела, него је важно да не буде црвена“ (подвукао аутор). У складу с оваквом политиком Немца, расформирана је и бригада црногорских зеленаша (квислиншка формација под вођством федералиста), а њени припадници стављени су под команду Народне управе, на коју је била пренесена надлежност над квислиншким војним формацијама.⁹⁴ Из овога се јасно види зашто Немци нису прибегли ни обнављању раније расформираних четничких војних и политичких формација, па су зато расформирали и зеленашке формације.

Утицај четника и националиста био је различит у појединим селима и општинама. Њихова најјача упоришта била су у Трепцима, Грахову, Доњим Пјешивцима, Доњим Бањанима, Доњој Голији и око Никшића, а нарочито с. Озринићи, — дакле крајеви из којих је потицао известан број бивших официра или чиновника који су се определили за четнике и који су успевали да на братственичкој или племенској основи створе известан свој утицај у тим срединама. Врло је интересантно да се за четнике определио и известан број људи из сиромашних слојева, а првенствено избеглица из Метохије и Херцеговине. На то је утицао тежак материјални положај и настојање да се некако преживи до краја рата, али је већим делом то била последица културне и политичке заосталости ових слојева.

У извештајима Среског и општинских комитета из овог периода, као и из неких четничких докумената, помиње се формирање четничке „Равногорске организације“ у Рудини, Голији, Пјешивцима и Лукову, али се није могло сазнати да ли је та организација заиста створена и како је била организована.⁹⁵

И поред ангажовања четника и зеленаша, Немци нису могли да успоре нагли развитак ослободилачког покрета у овом крају. Ни ангажовање јачих немачких и четничких снага из суседних срезова, па чак ни упозорења, претње и драстичне мере, нису могли да спрече и омету све снажнији замах и процес развитка НОВ-е.⁹⁶ Ни уз помоћ квислиншких снага разних назива и струја (четници, националисти, милиција, жандармерија, власт итд.) окупатор није био у стању да под својом контролом одржи бар петину територије тадашњег никшићког среза. Напротив, као што смо већ истакли снаге ослободилачког покрета узимале су све ви-

⁹⁴ Црногорски вјесник бр. 8 од 29. I 1944, (Изјава Најбахера на Цетињу 25. I 1944); бр. 2 од 3. IX 1943; бр. 4 од 10. XI 1943, Наредба Крста Поповића војницима и официрима Ловћенске бригаде од 8. IX 1943; Р. Пајовић, н. д., 58.

⁹⁵ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—403, Писмо Р. Лалића, Б. Станицићу од 24. VIII 1943; Архив ОК Никшић бр. 5007 Мемоарска грађа — изјава Миливоја Перовића.

⁹⁶а Р. Пајовић, н. д., 59.

ше маха. Народне масе су углавном отказале сарадњу са квислинзима, јер су они били потпуно компромитовани и изгубили сваки ослонац у народу. Не само да је растао број нових бораца у партизанском одреду и оних који су одлазили у бригаде него су свакодневно ницали и нови органи народне власти.

Окупатору и квислинзима није пошло за руком да на четири петине територије овог среза створе било какав утицај или ма какву цивилну или војну власт, што није био случај за време Италијана. То није само последица мржње према Немцима, него одраз стварног односа снага и резултат све већег прегруписавања маса и њиховог преласка на страну народноослободилачког покрета, као и све повољнијег развоја догађаја у земљи и у свету. Све наде четника и зеленаша — како у земљи тако и у иностранству (осим код неких најреакционарнијих кругова на западу) — биле су потпуно покопане.

Активност партијске организације

Развитак оружане борбе на територији никшићког среза и борбена дејства 5. бригаде и Никшићког партизанског одреда имали су видног и непосредног утицаја на активност партијских организација. Нови догађаји имали су непосредног утицаја, тако да је у условима развитка НОП-а тешко одвојити шта је најважније и који је фактор био битнији. Иако је нормално да се у рату војнички разрешавају најважнији проблеми, у нашим условима, кад су рат и револуција нераздвојно повезани и када се мењају сви унутрашњи фактори и друштвени систем у целини, без рада партијских организација, без те покретачке снаге у односу на масе и свих неопходних фактора у том општем процесу, не би се остварили основни циљеви револуције. Успеси војних јединица несумњиво су у многоме резултат рада партијских организација, рада позадинских радника и доприноса свих оних који су се определили за НОП. То потврђује и чињеница да је више од половине тадашњег састава 5. црногорске бригаде било са територије овога среза. Партијске организације политичким радом мобилишу нове борце, који попуњавају 5, 6. и 7. црногорску бригаду, формирају органе нове народне власти, збрињавају рањенике и снабдевају јединице основним потребама, одвајајући од ионако оскудних средстава за живот. Мобилизација бораца и јачање народне власти била су основни задаци партијских организација.

Стварање слободне територије у већем делу среза и њено повремено напуштање, као и држање мањег али важног дела територије од стране Немаца и четника — чинило је још сложенијим рад партијских организација. У току јесени 1943. године у планинским селима Ивање, Пресјека и Луково било је седиште Окружног и Среског комитета Партије, штаба Никшићког партизанског одреда, болнице, а дуже времена и Покрајинског комитета и Главног штаба.

На јачање рада партијске организације, поред повољне опште ситуације, утицало је и непосредно присуство већег броја партијских кадрова и чланова Партије из 5. бригаде. Попуњени су Срески и Окружни комитети са по неколико нових чланова. За секретара Окружног комитета крајем септембра дошао је Саво Брковић, а за секретара Среског комитета Драгутин Радовић. За четири општине западно од Никшића још раније је формиран Рејонски комитет Грахово — Бањани, а Општински комитет био је обновљен једино у општини бањској. Тада је у срезу постојала 21 ћелија са 123 члана и 17 кандидата Партије.⁹⁶ Смањење броја чланова Партије, и поред примања нових, настало је услед одласка комуниста у бригаде.

Партија је умела да повољну општу војно-политичку ситуацију до краја искористи за развој покрета и као основна покретачка снага успела је да окупи народне масе и разбије утицај квислиншке пропаганде.

Чланови Партије жељели су да иду у бригаде зато што је рад на терену био далеко сложенији и тежи од рада у војсци, где су се људи осећали и поноснији (јер је то у народу више цењено него рад на терену, иако је овај био одговорнији). Због тога је крајем септембра Окружни комитет одлучио да се на терену задржи довољан број способних и искусних чланова Партије за рад у позадини, без обзира на њихову жељу да се упућују у бригаде.

У циљу пружања помоћи партијским организацијама секретар Окружног комитета Саво Брковић, са групом чланова Окружног и Среског комитета, у другој половини октобра обишао је све партијске организације на територији Рејонског комитета Бањани — Грахово. Непосредни контакти са готово свим члановима, чак и појединачно, а затим присуство на састанцима партијских организација, као и контакт са осталим људима, били су врло корисни. Контакт са органима власти и са борцима новоформираног Бањско-вучедолског батаљона био је од велике важности, тим више што су на ово подручје још продирале јаче четничке снаге (Вучедолска бригада Ивана Јаничића и херцеговачки четници), а од партизанских јединица био је тамо само Бањско-вучедолски батаљон. Бањски народноослободилачки одбор кретао се заједно са батаљоном, стално мењајући место боравка, ради предострожности од изненадних четничких упада.⁹⁷

Истовремено, друга група политичких радника са секретаром Среског комитета обишла је све партијске организације у околини Никшића и у Голији, као и организације у јединицама Никшићког партизанског одреда и при командама места.

⁹⁶ АИИ, III—3—9 (43), Извештај СК Никшић од 1. X 1943; Саво Брковић, *Записано у рату*, Графички завод, Титоград 1963, 294 и 300.

⁹⁷ АВИИ, НОП, к. 1956, 5—13/1, Извештај Окружног комитета Никшић од 20. X 1943; АИИ, III—2—3 (43), Извештај СК Никшић од 21. X 1943; Саво Брковић, н. д., 202.

Тако је месец октобар био врло значајан у погледу сређивања стања у срезу и учвршћивања партијских организација. Томе су несумњиво допринели и обиласци чланова Среског и Окружног комитета. Ангажовањем партијских организација и свих других фактора, народноослободилачки покрет добија снажан полет. Јављају се многи добровољци у партизанске јединице, па је у новембру у Жупи Никшићкој формиран батаљон од око 400 бораца и тиме је одред знатно ојачао. У Пјешивцима су формиране две партизанске чете, у Трпчима једна чета, а при командама места у Горњем Пољу и Жупи појачани су посадни водови. Из састава Никшићког партизанског одреда формиран је један батаљон, који је по одлуци Главног штаба ушао у састав новоформиране 6. црногорске бригаде. Исто тако, од делегата из никшићког среза на Првом конгресу антифашистичке омладине Црне Горе 25 омладинаца, а међу њима 6 чланова Партије, добровољно је остало у саставу 7. црногорске бригаде „Будо Томовић“, која је формирана од делегата с Конгреса.⁹⁸

У току новембра приступило се формирању нових општинских комитета и омасовљењу политичких организација. Ради непосредније помоћи партијским ћелијама и чланству, одлуком Окружног комитета од 27. новембра расформиран је Рејонски комитет Бањани — Рудине, а формиран су општински комитети. До краја године формирано је 5 општинских и два батаљонска комитета у одреду. На територији коју су држали четници и Немци (Никшић, Грахово и Пјешивци) именована су општинска руководства, али још нису била потпуно оформљена. Партијска организација нарасла је на 35 ћелија (на терену и у одреду) и 204 члана Партије.⁹⁹

У циљу даљег јачања партијске организације и политичких прилика у срезу, Срески и Окружни комитет су од партијских организација тражили редовно одржавање састанака на којима се, поред разматрања текућих задатака, радило и на теоретском уздизању чланова. Теоретским састанцима придавана је иста пажња као и радним и они су постали обавезни. На теоретским састанцима обрађиване су теме: О развоју друштва, „Историја СКП(б)“, Питања лењинизма, Национално питање, Селачко питање итд. Обрађивана су и актуелна питања из области међународних догађаја и развоја рата и револуције. Теоретски рад био је неопходан за успешно тумачење линије Пратије међу масама, као и за разобличавање четничке пропаганде. Ради подизања политичке и теоретске спреме партијских кадрова, Окружни комитет је орга-

⁹⁸ Шеста црногорска бригада формирана је 14. новембра, а Седма 30. децембра 1943. АВИИ, НОП, к. 1956, 5, 14/1, Извештај ОК Никшић од 20. XI 1943; 39/1 и 2/1—13, извештаји Среског комитета Никшић од 21. XI и 2. XII 1943; АИИ, III, 2—11 (43).

⁹⁹ АИИ, III—2—12 (43), Извештај Среског комитета Никшић од 31. XII 1943; II—3—23 (43), Одлука Среског комитета Никшић од 1. XII 1943.

низовао партијско-политички курс у трајању од 20 дана, који су чланови Среског и општинских комитета посећивали у сменама. На курсу су обрађиване исте теме као и са члановима, само знатно детаљније.¹⁰⁰ Све ове мере и помоћ партијских руководстава на практичном и теоретском оспособљавању чланова допринели су учвршћивању партијских организација и њиховом успешнијем деловању у раду са масама, што је позитивно утицало на опште прилике у срезу.

Народноослободилачки одбори

Одмах по капитулацији Италије, упоредо са успесима војних јединица, стварани су и органи народне власти. На овој територији до тада су постојали илегални сеоски народноослободилачки одбори у Голији, Горњим Бањанима, Врбици и још неким селима око Горњег Поља и Жупе. Народноослободилачки одбори као органи власти ницали су првенствено у оним селима у којима су се прикупљале и формирале јединице Никшићког партизанског одреда и бригада. Први општински народноослободилачки одбор (у документима се назива привремени) основан је 22. септембра у Велимљу (Бањани), на збору који је организован за време наиласка 5. црногорске бригаде из Босне, а у неким селима ове општине оснивани су сеоски народноослободилачки одбори.¹⁰¹

Због брзине развитка догађаја у току септембра и октобра, у око педесет села (што чини готово половину) основани су сеоски народноослободилачки одбори, и то већином бирани јавно, на скуповима грађана, а само је мањи број именован. У извештају Среског комитета од 1. октобра каже се да до сада има шет општинских иницијативних народноослободилачких одбора, пошто није било услова да се бирају. У општинама граховској, пјешивачкој и рудинско-трепачкој формирано је неколико илегалних сеоских одбора, као и у неким селима бањске и вучедолске општине.¹⁰² О-

¹⁰⁰ Исто, III—3—14 (43), Извод из извештаја Среског комитета Никшић од 20. X 1943; III—3—2 (43), Извештај окружног комитета Никшић од 31. XII 1943; Саво Брковић, н. д., 320.

¹⁰¹ Приликом доласка 5. бригаде у Бањане, новоформирана партизанска чета била је ослободила Велимље од четника. У Велимљу је 22. септембра сазван племенски збор. Али збор је био слабо посећен из разлога што су четници спречили долазак народа из Доњих Бањана. На збору је изабран општински народноослободилачки одбор, који је приступио раду на мобилизацији нових бораца. (Зборник III, књ. 5, стр. 112, Извештај Радована Вукановића од 25. IX 1943).

¹⁰² У поменутом извештају Среског комитета Никшић каже се: „До сада на нашем терену нијесмо успјели да у овим општинама и селима формирамо НОО мада је у некима било услова за формирање илегалних НОО. Формирање одбора је за сада отежано јер је још увијек одзив на скуповима недовољан. До сада је формирано 5 општинских одбора (Бањани од 5 чланова, Вучи До 4 члана, требјешка општина 4 члана и Голија 5 чланова) док су у Пјешивцима, Кочанима и Лукову одбори у формирању. У Грахову и Никшићу нема услова за формирање НОО“. (АИИ, III, 3—9 (43).

ви одбори су радили илегално и полулегално, па се касније приступило и јавним изборима народноослободилачких одбора и у осталим селима и општинама.

Иако са малим искуством, народноослободилачки одбори су се брзо прилагођавали условима рада и при томе су испољавали широку активност. Они су постали носиоци и организатори политичког живота и целокупне активности на својој територији. Врло су често по селима и општинама одржаване конференције на којима је, поред разматрања текућих питања, развијан политички рад. Чланови народноослободилачких одбора били су претежно ванпартијци, али у народу угледни, поштени и одани људи, вољни да раде и извршавају обавезе које су стајале пред органима власти. Истина, одбори се још нису успешно сналазили, а код неких се рад састојао само у томе да прикупљају добровољне прилоге и реквизицију за потребе војних јединица. С обзиром на њихово недовољно искуство, јављала се потреба да им се пружа помоћ и да се освежавају младим одборницима из редова СКОЈ-а и Народне омладине. И поред случајева слабости (као што је небудност у општини Луковској),¹⁰³ народноослободилачки одбори афирмисали су се у својим срединама и постали врло ефикасна компонента народноослободилачког покрета, снажан мобилизатор за народноослободилачку борбу и почетна школа кроз коју су стваране контуре нове народне власти. У свакој партијској организацији и партијском руководству одређиван је по један искуснији члан Партије који је пред својом организацијом одговарао за овај врло важан сектор, па је на тај начин Партија обезбеђивала руководећу улогу у народноослободилачким одборима.

Посебно значајан датум у развоју народне власти је 15. новембар 1943. године, када је у Колашину одржано Прво заседање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке. Том приликом црногорски народ добија своје највише представништво, које од тада постаје носилац целокупног рада на стварању народне власти и преузима улогу мобилизатора свих друштвених фактора за даље успешно вођење ослободилачке борбе. То је нови квалитет у развоју рата и револуције у Црној Гори.

На оснивачком скупу у Колашину са територије никшићког среза присуствовало је 96 делегата разних професија, што је уједно и највећи број делегата од свих срезова у Црној Гори и Боки. За чланове Земаљског антифашистичког вијећа изабрано је 16 представника из никшићког среза, од којих је за првог председника изабран др Нико Миљанић а за секретара Вељко Зековић.

¹⁰³ Из луковске општине побегло је у Никшић код Немаца око 30 сељака, међу којима и председник народноослободилачког одбора, што је негативно утицало на ту средину. Ово је, без сумње, последица небудности партијске организације приликом предлагања и избора људи у НОО (АВИИ, НОР, к. 391/А, бр. 6—6, Извештај Главног штаба од 23. XII 1943).

За чланове Извршног одбора изабрани су: Марко Вујачић, Обрад Бојовић, Ђоко Павићевић, Јевто Павић, Петар Комненић, Бранко Драшковић, Саво Вујачић, Миливоје Перовић, Илија Балетић, Станко Даниловић, Божо Марковић, Јагош Контић, Јован Баћовић и Гојко Гарчевић.¹⁰⁴

Конституисањем Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке појачан је рад са НОО и свим политичким организацијама, а нарочито на ослобођеној територији. Народноослободилачким одборима народ је дао пуну подршку, јер је у њима гледао клицу нове народне власти. Партијске организације су настојале да сви НОО (сеоски, општински и срески) буду бирани на демократски начин, а тамо где то није било могуће (Грахово, Пјешивци и Никшић) одборници су кооптирани или су именовани иницијативни одбори, али се при томе посебно водило рачуна да то буду одани људи који уживају ауторитет код народа. Да се о томе водило довољно рачуна потврђује и чињеница да је народ после ослобођења готово све те људе изабрао и на слободним зборовима и конференцијама потврдио за своје представнике.

Основни задаци који су се постављали пред народноослободилачке одборе били су: обезбеђење слободне територије, мобилизација нових бораца за попуну партизанских јединица, снабдевање свих јединица и избеглица које су стално или повремено боравиле на њиховој територији, збрињавање партизанских болница; одбори су се бринули и о збрињавању породица погинулих бораца, о поправци попаљених кућа, о културно-забавном животу, о организовању аналфабетских течајева и отварању домовна за рад омладине. Једном речју, бринули су се о свим проблемима од интереса за сав народ и, потпомогнути радом партијских и скојевских организација, успели да обезбеде релативно повољне услове за живот, рад и борбу у читавом срезу.

На овој територији биле су смештене и три болнице — на Гвозду болница Никшићког партизанског одреда, у Жупи, а касније на Гвозду болница 3. дивизије и у с. Дубочке (а привремено се пребацивала и у Голију), болница коју је лично организовао др Нико Миљанић. Велики родољуб и патриота Миљанић је стално путовао и обилазио болнице са тежим рањеницима, где је требало вршити сложеније хируршке интервенције, а и целу породицу је ангажовао на том послу. Зграду основне школе у с. Дубочкама, у којој је била смештена његова породица, претворио је у хируршку болницу. Напоре које је улагао овај стари искусни хирург стављајући све своје знање и читаву породицу у службу народноослободилачког покрета оставило је на масе врло позити-

¹⁰⁴ АИИ, VI—2а—2 (43), Записник верификационог одбора ЗАВНО-а Црне Горе и Боке; VI—2—18 (43), Списак вијећника антифашистичке скупштине народног ослобођења Црне Горе; Зоран Лакић, ЗАВНО Црне Горе и Боке, збирка докумената, Титоград 1963, 43—82.

ван утисак. У народу утледан и цењен као патриота и хуманиста, утицао је да се масе благовремено оријентишу за ослободилачки покрет.¹⁰⁵ Ово је тим интересантније ако се има у виду да се он родио у Паризу и да никада раније није долазио у овај забачени крај, родно место свог оца, али мржња према окупатору и љубав према слободи и домовини покренула га је да у поодмаклим годинама напусти свој дом и своју властиту болницу у Београду и да, излажући се свим тешкоћама које је носио рат, дође у овај сиромашни крај да лично допринесе борби народа против окупатора.

Рад СКОЈ-а и Народне омладине

Упоредо са мобилизацијом нових бораца и организационим учвршћивањем партијских организација, постигнути су видни успеси и на свим другим секторима рада. Руководства и организације посећивали су сталну пажњу јачању скојевске и омладинске организације, развоју и учвршћивању органа народне власти, развијању активности у организацијама АФЖ-а, подизању политичке свести маса преко разних скупова и конференција, као и непосредним контактом с људима. У данима капитулације Италије организација СКОЈ-а налазила се у процесу организационог сређивања и оживљавања делатности међу омладином. Још је био непопуњен срески као и реонски комитет Бањани — Прахово, а општински комитети нису били ни оформљени. Организација је имала 48 актива са 217 чланова СКОЈ-а. Среска конференција СКОЈ-а, која је била заказана за 6. септембар на Тиси, није одржана услед ситуације настале у вези с капитулацијом Италије, али је већ крајем месеца Срески комитет СКОЈ-а оформљен и попуњен новим члановима. Иако је у бригаде пошао већи број чланова СКОЈ-а, за два месеца организација је нарасла на 318 чланова и 58 актива, а приступило се формирању и општинских комитета СКОЈ-а.¹⁰⁶ Партијска организација руководила је организацијом СКОЈ-а преко задужених комуниста. Обично је секретар актива СКОЈ-а био члан Партије и радио у једној партијској ћелији, док је секретар Среског, рејонског и општинског комитета био члан одговарајућег комитета Партије. Тако је партијска организација остварила своју водећу улогу у СКОЈ-у и омладинској организацији.

25. октобра са секретарима општинских и рејонских комитета СКОЈ-а одржано је саветовање на коме је констатован видан напредак у раду организације. Из материјала са тог саветовања запажа се да је и среско руководство СКОЈ-а анализирило ситуацију.

¹⁰⁵ Сећање Филипа Миловића и Душана Миљанића — анкетирао аутор.

¹⁰⁶ АВИИ, НОП, к. 1957, 16/1—6, Извештај Округног комитета СКОЈ-а Никшић од 10. IX 1943; к. 1956, 1/1—13, Извештај Среског комитета Никшић од 14. IX 1943; АИИ, III—3—9 (43), Извештај Округног комитета Никшић од 1. X 1943.

цију у срезу по свим питањима на исти начин као и Срески комитет Партије (што је, свакако, значило сувишно дуплирање рада руководстава). На овом саветовању констатовано је „да је ситуација у срезу и организацији задовољавајућа, а нарочито последије капитулације Италије, доласка 5. црногорске бригаде и њеног успеха у Острогу. Ситуација се у многоме промијенила јер је народ увидио да су четничке банде немоћне да се супротставе НОВ-и која чисти земљу од окупатора и његових слугу. Сарадња са окупатором потпуно их је разголитила, те су ове изгубили у очима народа“.¹⁰⁷ Том приликом је констатовано да су могућности за рад са омладином сада врло повољне, па је разрађен и план припрема за предстојећи Први конгрес црногорске антифашистичке омладине. Показало се као позитивно што су се руководства СКОЈ-а оријентисала према антифашистичкој омладини и што су управо тамо преносили тежиште свога рада.

Пошто се скојевска организација припремила тако, 21. новембра на Тиси одржана је Прва среска конференција Уједињеног савеза антифашистичке омладине, којој је присуствовало преко 200 делегата из свих општина осим вучедолске. На конференцији се манифестовало јединство младих, које је оставило врло добар утисак на народ и читаву омладину у срезу. Указано је на дотадашње пропусте у раду и дат је правац за масовно окупљање младих. На конференцији је констатовано да је омладина готово сва за НОП и да јој за то Партија и СКОЈ морају поклонити пуну пажњу. Том приликом је указано на неопходност да ниједан родољубиви омладинац не сме остати необухваћен радом у антифашистичкој омладини. Демократским путем конференција је изабрала срески одбор УСАОЈ-а — од представника из свих општина, а према оцени Среског комитета Партије, конференција је била добро припремљена и успешна.

Спровођењем закључака са ове конференције убрзан је рад на окупљању сеоске омладине, тако да је убрзо учлањено 738 омладинаца и омладинки, а формирано је шест општинских одбора Народне омладине. СКОЈ и омладина продиру и међу најмлађе — пионире, па су почетком новембра формиран и први савези пионира.¹⁰⁸

¹⁰⁷ На овом саветовању пред скојевску организацију су постављени и ови задаци:

„Што шире упознати омладину са новим задацима. Прићи сваком члану, свакој омладинки и омладинцу, разговарати о свему што их интересује и развијати код њих што је племенито и добро. Обавезно формирати општинске одборе Црногорске народне омладине. Код омладине развијати више духа, живости и весеља кроз читав рад. Приступити прикупљању борбених пјесама и дописа чланова из живота и рада омладине“ (АВИИ, НОП, к. 1957—15—31/1, Извјештај Среског комитета СКОЈ-а Никшић од 25. XI 1943).

¹⁰⁸ АВИИ, НОП, к. 1956 1/1—13, Извјештај Среског комитета Никшић од 14. XI 1943; к. 1957—6—11/1, Извјештај Окружног комитета СКОЈ-а Никшић од 6. XII 1943

Као најповољнији метод у раду омладина је користила разна сеоска сијела, за која су припремане краће приредбе са програмом, што је привлачило младе. Нарочито је добра била сарадња омладине са скојевским организацијама у војним јединицама (одреду и бригадама), тако да су заједнички покретали и развијали политички рад и на тај начин позитивно деловали на политичке прилике и стање у срезу. Омладина је постала важан ослонац органа народне власти и партијске организације у спровођењу и извршавању свих задатака које су наметали захтеви револуције.

У част I конгреса УСАО-а Црне Горе, на слободној територији омладина је организовала такмичење у свим видовима рада, живота и делатности организације, па је на тај начин велики део важних послова извршавала баш омладина. Омладина је постала носилац рада у пружању помоћи незбринутим породицама, организовању конференција и зборована, организовању културног живота, преношењу рањеника, обављању курирских послова и сузбијању непријатељске пропаганде. СКОЈ и омладина организују по селима аналфабетске течајеве, а омладинке се ангажују на прављењу опанака и плетењу чарапа за војску, као и на организовању прославе годишњице Октобарске револуције. Од свих бораца упућених у јединице, 80% били су омладинци, а на I конгресу омладине у Колашину 25. и 26. новембра присуствовало је 57 делегата из никшићког среза.¹⁰⁹

С правом се може констатовати да су СКОЈ и омладина никшићког среза у потпуности извршавали све задатке који су се пред њих постављали. По својој активности, по броју омладине која је учествовала у радним акцијама и војним јединицама, то је била најмасовнија и најактивнија политичка организација на спровођењу линије Партије, чиме је дала драгоцен допринос народноослободилачкој борби. Овакав рад омладине дао је видне резултате, тако да се без претеривања може тврдити да је омладина никшићког среза (као што је случај и у многим крајевима наше земље) представљала врло значајан фактор народноослободилачког покрета.

Организација АФЖ-а

Кроз све тешкоће кроз које је пролазио народноослободилачки покрет у овом крају, у периоду четничко-зеленашке владавине (у 1942. и 1943. години) прошла је и организација АФЖ-а. Тешкоће, патње и страховања које је носио ратни вртлог нијесу мимоишли ни женске организације, нити жене уопште, било да су оне деловале организовано или самоиницијативно као и сви други родољуби. Напротив, домаћи непријатељи нарочито су се окомили на све напредне жене у које су сумњали да на било који на-

¹⁰⁹ Исто, к. 1956, 2/1—13, Извјештај Среског комитета Никшић од 2. XII 1943.

чин сарађују или помажу НОП. Можда их је активност жена на страни НОП-а вређала баш зато што су као жене изражавале спремност да се боре против окупатора коме су они тако верно служили. Безбројна су малтретирања, мучења, одвођења у логоре и убијања жена на најзверскији начин. При свим тим сукобима жене су показале високи степен морално-политичке свести, присебности, хладнокрвности и личног херојства.¹¹⁰ Нарочито је значајан био допринос жена (биле оне организацијски повезане или не) на збрињавању, сакривању, лечењу и прехрани рањеника и илегалних позадинских радника, као и на курирским и обавештајним пословима.

У периоду успешног и наглог развитка народноослободилачког покрета и свих његових компонената у другој половини 1943. године видних учешћа узеле су и организације жена. Капитулација Италије и повољан развитак НОП-а допринели су њиховом организационом учвршћивању и активирању. На територији никшићког среза организације жена до тада још нису биле конституисане и организацијски учвршћене и повезане. Због тога је Срески комитет одмах предузео мере у том правцу, тако да су већ концем септембра основани иницијативни одбори, Срески и Окружни, а у Срески комитет Партије кооптирана је Дара Ђуровић, која је пред комитетом била одговорна за рад организације жена.¹¹¹

¹¹⁰ Млада партизанка Јока Балетић из Броћанца заробљена је 1942. године, а затим осуђена на смрт вешањем. Кад су је довели на суд, поздравила је партизанским поздравом — стигнутом песницом. Вешање је извршено под Требјесом, на километар од Никшића, у присуству Италијана и четника. Јока је била везана. Кад јој је целат пришао, она га је одгурнула и презриво погледала у четнике рекавши: „Зар се ви за ово борите? Смрт издајницима!“ Да је не би вешали четници, сама је себи на-макла омчу на врат.

1943. године пала је у руке окупатора Анђа Бајовић, партизанка, мајка троје деце, из Бањана. У затвору, подвргнута мучењу, није хтела ништа да призна. За време истраге, карабињер је извадио метке и дао јој пушку.

„Покажи како си пуцала на Италијане“ — рекао јој је. „Ништавило! Што нијеси ставио метах унутра, па да видиш како сам пуцала.“

Целати су јој укивали клинџе под нокте и најзад јој иглама изболи очи. Тако је подлегла мужама; па су је мртву обесили. (Нико С. Мартиновић, Држање пред класним непријатељем, Историјски записи бр. 1—2 /1949, 32).

Партизанка Дара Чокорило ухваћена је од жандарма Бошка Аграма у Бањанима и доведена у никшићки затвор под Бедем. На саслушању код капетана Петра Драшковића и четири немачка официра није ништа хтела да призна. Одговорила је само на ова питања и овако: „Јесте ли комуниста?“ — „Јесам.“ „Јесте ли партизанка?“ — „Јесам.“ „Професија?“ „Студент права.“ Даље није хтела ништа рећи, па су је због тога одвели у Подгорицу и после мучења стрељали (АИИ, VIII—1г (44), Сећања на Дару Чокорило, подаци за историјат АФЖ-а Црне Горе).

¹¹¹ Саво Брковић, н. д., 296—299; Сећања Вукашина Вујачића — Шуја, анкелирао аутор 1964. године.

О стању у организацијама АФЖ-а у извештају Среског комитета од 1. октобра каже се:

„Формирано је среско руководство АФЖ-а од четири члана... До сада су основани општински иницијативни одбори у: кочанској, жупској, пјешивачкој и голијској општини... у неким селима именовани су сеоски иницијативни одбори АФЖ-а“.¹¹²

Задачи организација АФЖ-а проистицали су из задатака које је поставила Партија, а то су у првом реду били: покретање народних маса у борбу, брига за борце и рањенике и учвршћивање организације. Жене су нарочито радиле на плетењу чарапа, џемпера и рукавица и на изради опанака за борце и бринуле се око неге и збрињавања рањеника у болницама. Жене су прикупљале и добровољне прилоге (у млеку, јајима и сл.) и саме носиле у болнице, најчешће одвајајући од уста своје деце. Жене су организовале три радионице при команди места у Горњем Пољу, где су на смене плеле чарапе и шиле рубље од савезничких падобрана.

У Среском иницијативном одбору АФЖ-а, 14. новембра одржано је саветовање у присуству секретара Среског комитета, на коме су препоручене мере у циљу сређивања стања у организацији и отпочеле припреме за Први конгрес АФЖ-а Црне Горе, који је био заказан за 5. децембар, као и припреме за среску конференцију која је била предвиђена за јануар 1944. год.

До краја 1943. године организација АФЖ-а потпуно се организационо учврстила и дала је видан допринос општој борби против окупатора. У свим општинама, изузев праховске и никшићке, формиран су општински иницијативни одбори и 26 сеоских одбора АФЖ-а.

У свакој партијској организацији и руководству по један члан Партије био је задужен за рад са женама, тако да је партијска организација усмеравала рад и развитак организације АФЖ-а. У удаљеним селима, мање угроженим од окупатора, организовани су и аналфабетски течајеви, и то првенствено за жене, пошто их је преко 80% било неписмених. Само у току новембра одржано је преко 30 конференција на којима је присуствовало око 700 жена, док их је око 30 добровољно пошло у војску. На овим конференцијама жене су се упознавале са војно-политичким догађајима у земљи и у свету и одређивани су њихови непосредни текући задаци, тако да су сви ти скупови били и радни договори жена на плану помоћи НОБ-и.¹¹³

Као што је народноослободилачки покрет у Југославији био један специфичан вид оружане борбе поробљеног али не и покореног народа, за своје национално и социјално ослобођење, тако је

¹¹² АИИ, III, 3—9 (43), Извештај среског комитета Никшић од 1. X 1943.

¹¹³ Исто, III, 1—3 (44), Извештај Округног комитета Никшић од 8. I 1944; Исто, Извештај Среског комитета од 31. XII 1943.

и сваки округ, сваки срез, па и општина, имао неке своје специфичности и особености.

Сам географски положај никшићког среза, давао је извесне особености развитку оружане борбе у овом крају. У непосредном залеђу Боке Которске, тесно повезан са Херцеговином и на трмеђи Босне, Херцеговине и Црне Горе, где су се у НОР-у одиграли крупни догађаји — за све време рата био је природна спона између ових суседних области. Због тога овај крај није мимомисла ниједна од крупних окупаторских офанзива.

У данима успона квислиншке власти, и поред губитка једног броја кадрова, партијске организације су успеле да развију политичку активност и снажан утицај на масе, што је олакшало да се преброде мукотрпни дани и тешкоће које су свој врхунац достигле за време велике окупаторске офанзиве у мају 1943. године.

Период од битке на Сутјесци до капитулације Италије искоришћен је за отклањање последица офанзиве. У овом крају нашли су уточишта преживели борци са Сутјеске, који су се у специфичним околностима одвојили од главних снага приликом пробоја обруча на Сутјесци. Присуство Покрајинског комитета и Главног штаба било је од велике користи за сређивање прилика и организационо и политичко припремање организација и народа за даље борбене напоре. Све је то омогућило да партијске организације спремно дочекају бурне догађаје у јесен 1943. године.

Капитулација Италије имала је снажан утицај на јачање НОП-а у целој земљи, а посебно у крајевима који су до тада били под њеном окупацијом. Свега за неколико дана формиран је Никшићки партизански одред од неколико стотина бораца, који одмах разоружава италијански батаљон код Трубјеле.

Даљем распламсавању оружане борбе посебно је допринео брзи долазак 5. црногорске бригаде из Босне у крај из кога је бригада изникла. Присуство и борбена дејства ове прослављене бригаде били су не само од војног него исто тако и од политичког значаја. Изненадним дејствима Бригаде западно од Никшића, разбијањем четника у Бањанима, Трепчима и Грахову и ослобођењем Велимља, Вилуса и Грахова створена је пространа слободна територија, што је олакшало сређивање прилика у овом крају и омогућило стварање народноослободилачких одбора.

Док је партизански одред окружио и блокирао Никшић, 5. црногорска бригада је својим продором у долину р. Зете и изненадним дејством ликвидирала руководство четничког покрета у Црној Гори, што представља синтезу њених успеха у овом периоду рата.

Брза спрега четника и зеленаша са Немцима још једном је показала квислиншки карактер ових организација. Но и поред тога што су окупатор и квислинзи ујединили своје снаге, они нису успели да употребе било какав систем окупације у срезу, изузев у блокираном Никшићу и Грахову.

Период од капитулације Италије до Првог засједања ЗАВНО-а представља потпуну консолидацију партијских организација, народне власти, других друштвених организација и војних јединица као најважнијих компонената НОП-а. Тај успон је омогућио прилив нових бораца, тако да је партизански одред у сваку црногорску бригаду послао по један комплетан батаљон.

Gojko Miljanić

DÉVELOPPEMENT DU MOUVEMENT DE LIBÉRATION
NATIONALE DANS L'ARRONDISSEMENT DE NIKŠIĆ DEPUIS
LA CAPITULATION DE L'ITALIE JUSQU'AU 1er CONSEIL
ANTIFASCISTE DE LIBÉRATION NATIONALE
DU MONTÉNÉGR0 ET DE BOKA

R É S U M É

Le mouvement de libération nationale en Yougoslavie 1941—1945, bien qu'au fond unique, il a eu des spécificités déterminées dans certains territoires ou dans des moindres régions.

La situation géographique comme telle de l'arrondissement de Nikšić donnait certaines caractéristiques au développement du mouvement de libération dans cette contrée. Elle présentait une liaison naturelle entre son arrière-ligne de Boka Kotorska et la trilineaire entre Monténégro, Bosnie et Herzégovine. Dans cette étendue se sont passés des très importants événements de notre guerre de libération.

La capitulation italienne a donné une forte impulsion du renforcement au mouvement de libération dans tout le pays et surtout dans des contrées qui étaient sous l'occupation italienne. Lors de l'occupation de l'Italie dans ce domaine se trouvait la direction du parti pour le territoire du département de Nikšić (Comité départemental, de l'arrondissement, un comité de rayon et quelques comités des communes), puis Comité provincial du Parti communiste de Yougoslavie pour Monténégro et Boka, ainsi qu'un certain nombre de combattants de la Ve brigade monténégrine qui s'étaient détachés de forces principales partisans dans des circonstances spécifiques à l'occasion de la bataille de Sutjeska. Par ces forces et par celles de nouveaux combattants qui s'étaient joints au mouvement de libération nationale est formé de nouveau le détachement partisan de Nikšić qui, bientôt après, avait désarmé un bataillon italien, près de Trubjele, qui avait refusé de se rattacher à l'Armée de libération nationale de Yougoslavie. Quelques jours après la capitulation de l'Italie est arrivée la Ve brigade monténégrine avec le commandement de la IIIe division ce qui a contribué à intensifier encore plus fort la flamme martiale de l'armée de libération dans cette contrée. Pour peu de temps la Ve brigade a réussi à briser les četnik à Banjani, Trepči et

près de Grahovo, à libérer Velimlje et Vilusi et anéantir l'état-major des četnik monténégrins à Ostrog. Par agissements armés de la Ve brigade monténégrine et du détachement partisan de Nikšić a été créée un grand territoire libre qui renferme toute la région de l'arrondissement excepté Nikšić et Grahovo.

Après la capitulation de l'Italie les četnik et les séparatistes monténégrins (nommés zelenaši) ont accepté la collaboration avec des Allemands, mais ils n'ont réussi à se maintenir qu'à Nikšić et Grahovo où se trouvaient des garnisons allemandes.

La période depuis la capitulation italienne jusqu'au Ier Conseil antifasciste de libération, c'est-à-dire jusqu'à la fin de 1943, présente une consolidation complète d'organisations des partis, des comités de libération nationale comme organes du pouvoir populaire nouveau ainsi que les organisation antifascistes — de l'Alliance unie de la jeunesse antifasciste et du Front antifasciste des femmes du Monténégro et de Boka. L'ascension du mouvement de libération nationale avait rendu possible l'affluence des nouveaux combattants si bien que le détachement partisan de Nikšić envoya à chaque brigade un bataillon complet.